وێنەی کورد
لە سەرچاوە مێژووییە ئیسلامییەکاندا

نووسینی: م. حەیدەر لەشکری
وەرگێڕانی: د. محەمەد ئەمین عەبدوڵڵا

ناساندن و ناونان لە سیاقی مێژووی عەرەبی ئیسلامییدا

چوارچێوەی گشتیی ناساندنی کورد

یەکێك لە ئاکامەکانی وڵاتگیری/الفتوحات و پرۆسەی بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە سەدەی یەکەمی کۆچی/حەوتەمی زاینیدا، ئەوەبوو دنیای بەسەر دوو بەرەی لێکدژدا دابەش کرد، کە بریتی بوون لە: خانەی شەڕ یان خانەی کوفر، کە رزگارکەرەکان/الفاتحون عەقیدەی ئیسلامیان تێدا بڵاونەکردبوویەوە، لەگەڵ خانەی ئیسلام یان ئەو چوارچێوە جیۆگرافی ـ مێژووییەی، کە ئیسلام تیایدا بڵاوبووبوویەوە. لێرەدا ئەم دابەشکردنە ـ بەپلەی یەکەم ـ لەسەر بنەمایەکی عەقیدی ئەنجام دراوە، چەمکی خانەی ئیسلامیش شەقڵێکی سەراپاگیری هەیە، بەجۆرێك، کە نیشتمانێکی فراوان و چەندین دەستەی رەگەزی ـ رۆشنبیریی هەمەجۆر لەخۆ دەگرێت. ئەم دەستە جیاوازانە بەهۆی کاریگەری پاشماوەی کولتووری ناوچەیی و بارودۆخی جیۆگرافی و کۆمەڵایەتی و رامیاریی ناوچەکانیانەوە، تەنانەت لە تێگەیشتنی خودی ئیسلامدا ناکۆکی سیاسی و جیاوازی عەقیدەییان هەبوو.[1] لەگەڵ ئەمەشدا موسڵمانەکان بەشێوەیەکی گشتی

[1] جب: دراسات في حضارة الإسلام، ت: إحسان عباس وآخرون، بيروت: ١٩٦٤، ص٣. عبدالله إبراهيم: المركزية الإسلامية ـ صورة الآخر في المخيال الإسلامي خلال القرون الوسطى، بيروت/الدرار البيضاء: ٢٠٠١، ص ١٢.

چاویان بڕیبووە دامەزراندنی ئەوەی بە ئومەت ـ دەوڵەت ناودەبرێت. مەبەست لە ئومەت، ئومەتێکی ئاینیە ـ، کە لە پلەی یەکەمدا ـ واتایەکی ئیمانی بدات بە سیستمی پەیوەندیەکانی نێوان ئەو رەگەزە جیاوازانەی لەژێر ئالآی عەقیدەکەیدان و هەوڵ بدات سنوورەکانی رەچەڵەك و دەمارگیری و جیاوازیی کۆمەڵایەتی و رەگەزی تێپەڕێنێت. مەبەستیش لە دەوڵەت، دەوڵەتێکی ناوەندییە، کە هەر لە سەردەمی پێغەمبەرەوە دامودەزگا و یاساکانی لە پێکهاتندا بوون، بۆ رێکخستنی ئەم پەیوەندیە نوێیانە بەپێی گۆشەنیگای کاربەدەست و تیۆرداڕێژەکانی لە مێژووی پەرەسەندنیدا.[٢]

ئاشکرایە، کە ئەم خواستە لە زۆربەی بارەکاندا زیاتر وەك مەسەلەیەکی تیۆری مایەوەو لە واقیعدا بەدی نەهات. لەگەڵ ئەمەشدا بەلایەنی کەمەوە لە ماوەی دامەزراندا جۆرە رۆشنبیرییەکی یەکگرتووی باو هەبوو، ئەویش رۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامی بوو، کە سەرەڕای ئەوەی لە خانەی ئیسلامدا ئەو جیاوازیانەی بەرجەستەدەکرد، کە پێشتر باسکران، بەلآم بەهای راستەقینەی خانەکە لەناو ئەمدا بووە و بەپلەی یەکەم یەکێتیی رۆشنبیریی خانەکە بوو.[٣] ئەمەش بەسترابوو بەزمانی عەرەبییەوە، کە شوناسی شارستانیی ئەم رۆشنبیرییەی دەردەبڕی، بەتایبەتی دوای ئەوەی ئەم زمانە وەك زمانێکی هاوبەشی رۆشنبیریی ئیسلامیی هەمەجۆر خۆی سەپاند. لەڕاستیدا بۆ ئەم رۆشنبیرییە تازە دامەزراوە ئاسان نەبوو واز لەم زمانە بهێنێت، چونکە زمانی عەقیدە و شەریعەت بوو، زمانێك بوو بە بەراورد لەگەڵ زمانەکانی دی، کە لە پووکانەوەو تەسکبوونەوەدا بوون، پیرۆزییەکی هەبوو. ئیبن خەلدون بەڕوونی باسی ئەمە دەکات و دەڵێت: "نەتەوەکان لە هەموو شارو ناوچەیەك وازیان لە زمانی خۆیان هێناو زمانی عەرەبییان کردە زمانی خۆیان."[٤] زمانی عەرەبی دوای ئەوەی ناوچەیەکی فراوان و بەربلآوی تەنییەوە، بەرەو ئەوە دەچوو ببێتە زمانێکی

---

[٢] أركون: تأريخية الفكر العربي الإسلامي، ت: هاشم صالح، بيروت: ١٩٩٨، ص٩٥. الفضل شلق: الأمة والدولة ـ جدليات الجماعة والسلطة في المجال العربي الإسلامي، بيروت ١٩٩، ص٢٠٥-٢٠٦.

[٣] إبراهيم: م. س، ص ٣٥.

[٤] المقدمة: ص٣٠١. قارن مع: إبن حزم الأندلسي: الفصل في الملل والأهواء والنحل، ط٣، بيروت: ١٣٩٥هـ/١٩٧٥م، ج١، ص١١٢.

گەردوونی،[5] بۆیە دەبوو خۆی سیستماتیزە بکات و سیمایەکی نوێ بەخۆی بدات تا لەگەڵ بارە نوێکەدا بگونجێت.

دەسەڵاتی ئاینی و ئیداریی خانەی ئیسلام، کە عەرەب بەڕێوەیان دەبرد، بوواری بۆ زمانەکەیان رەخساند، لە رێگەی وشەو شێوازە گوزارەییەکانیەوە کار لەسەر ئەوە بکات، واتاو دارشتنی گونجاو بدات بە شتە تازەو دیاردە جیاوازەکان و شێوە گوزارەییەکانی خۆی فراوان بکات. بۆیە زۆر وشەو چەمکی نوێی لەخۆگرت و بووە زمانی هزرو زانینە هەمەجۆرەکان.[6]

یەکێك لەو مەسەلانەی رۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامی بە تایبەتی لە بوواری مێژوودا هەوڵی دەدا بەم زمانە چارەسەری بکات، ناسینی ئەو گەل و نەتەوانە بوو، کە بوونە بەشێك لە ئوممەت ـ دەوڵەتی ئیسلامی، چونکە رزگارکەرەکان پێویستیان بەوەبوو ئەو گەل و نەتەوانە بناسن و دواتریش یەکتر ناسین لەنێوانیاندا رووبدات بۆ گونجان لەگەڵ ئەو بانگە قورئانییەدا، کە دەفەرموێت وجعلناکم شعوباً وقبائل لتعارفوا و[7]داوای پێکهێنانی ئوممەتێك دەکات لە عەرەب و نەتەوەکانی تر.[8]

کورد یەکێك بوون لەو کۆمەڵە مرۆڤانەی، کە عەرەبەکان رووبەڕووی بوونەوەو[9] توانیان ملکەچی دەسەڵات و دەوڵەتیان بکەن،[10] ئیتر وڵاتەکەیان کەوتە ناو

---

[5] سەبارەت بە زمانی گەردوونی بگەڕێوە بۆ: بیار بووردیو: أسباب عمليه ـ إعاده النظر بالفلسفه، بيروت: ١٩٩٨، ص ١٣٥.

[6] بڕوانە: أحمد أمين: ضحى الإسلام، بيروت: د.ت، ج١، ص٢٩١. جورج طرابيشى: إشكاليات العقل العربي، بيروت: ١٩٩٨، ص٢١٠- ٢٢١.

[7] سورة الحجرات، الآية ١٣.

[8] رضوان السيد: الأمة والجماعة والسلطة، بيروت: ١٩٨٣، ص٣١.

[9] البلاذرى: فتوح البلدان، بيروت: ١٩٨٣، ص٣١٧، ٣٢٣، ٣٢٥، ٣٧١، ٣٧٧. الطبري: تأريخ الرسل والملوك، ج٤، ص٣٣، ٧٦، ٧٨، ١٨٣، ١٨٦. قدامة بن جعفر: الخراج و صناعة الكتابة، شرح وتعليق: محمد حسين الزبيدي، بغداد: ١٩٨١، ص٣٢٨، ٣٧٨، ٣٨١، ٣٨٥.

[10] بگەڕێوە بۆ: فائزة محمد عزت: الكرد في إقليم الجزيرة وشهرزور في صدر الإسلام، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، أربيل: ١٩٩١، ص٨٤-١٠٦. أحمد ميرزاميرزا: غربي إقليم الجبال في صدر الإسلام حتى ١٣٢هـ/٧٤٩م، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين،◄◄

مەملەکەتی ئیسلام و کارەکانیەوە.[11] بۆیە سروشتی بوو رۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامی وەك هەولێك بۆ ناسین و لەخۆگرتنی کورد لەچوارچێوەی ئوممەت ـ دەوڵەتدا خوێندنەوەی خۆی هەبێت بۆ کوردو ولاتەکەی. لێرەدا پێویستە ئەوە لەبیرنەکەین، کە ئینتیمای کورد بۆ ئەم چوارچێوەیەو شوێن و پێگەی کورد لە زانینی (المعرفە)ی مێژوویی بەرهەم هاتوودا بە زمانی عەرەبی، بەستراوە بە واقیعی خانەی ئیسلام و ئەگەرەکانیەوەو هەڵوێستی کورد بەرامبەر ئەم خانەیە، وادەبێت لە سەردەمێکدا ئەم بەشەی ئوممەت ـ دەوڵەت بەشێکی نەفرەتلێکراوە، کەچی لە سەردەمێکی تردا دەبێتە بەشێکی چاك. لەبەرئەمە، پێناسەو ناو و وەسفکردنی ئەم بەشە مرۆیی و جیوگرافیە کوردو ولاتەکەی بەپێی بارودۆخی مێژوویی سەردەمەکە دەخەملێت و دیاری دەکرێت. لێرەدا دەتوانین لەبارەی ئەو واتایەوە پرسیار بکەین، کە لە رۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامیی مێژووییدا بۆ چەمکی وشەی کورد بەکارهاتووە. ئایا ئەم ناوە بوونێکی بابەتی سەربەخۆی هەیە، یان تەنها وشەیەکەو لە کایەی ئیسلامییدا بۆ کۆمەڵە مرۆڤێك بەکاردێت؟ یاخود چۆن لە واتای کورد تێگەیشتوون؟

هەندێ رۆژهەلاتناس و لێکۆڵەری کورد[12] کۆششێکی زۆریان کردووە بۆ روونکردنەوەی واتای ئەم وشەیەو دۆزینەوەی رەهەندە مێژوویی و پەیوەندییە زمانەوانییەکانی ئەم ناوە. بەلام لێرەدا ئێمە نامانەوێت شوێنپێی ئەوان هەلگرین و هەوڵدەدەین ئەوە روونبکەینەوە، کە مانای وشەی کورد چی دەگەیەنێت لەو گوتارە عەرەبیەدا، کە هەر لە سەرەتای پرۆسەی ولاتگیری عەرەب و تێکەڵ بوونیان بە نەتەوەکانی ترو دانانی چوارچێوەیەکی نوێ بۆ رۆشنبیریی، لە شێوەگیربووندا بوو. هەروەها ئەو هەولانە دیاریدەکەین، کە لەئارادابوون بۆ ئەوەی ماناو دەلالەت بە وشەی

= أربیل: ۱۹۹۵، ص۷۸-۱۰۷. شوان عوسمان مستەفا: کوردستان و پرۆسەی بەئیسلام کردنی کورد، سلێمانی: ۲۰۰۲ ل۱٤٤-۲۳۵.

[11] قدامة بن جعفر: م. ن، ص ۱۵۹ بە دواوە.

[12] بۆ نموونە بڕوانە: ج. أر. درایفر: الکرد في المصادر القدیمة، ت: فؤاد حمە خورشید، بغداد: ۱۹۸٦ ص۱۳ بەدواوە. ئو. ل. ڤیلچێڤسکی: نەژادی کورد ـ رەوتی مێژوویی دروستبوونی میللەتی کورد، و: رەشاد میران، هەولێر: ۲۰۰۰، ل۱۵۷ بەدواوە. هەروەها بڕوانە: جمال رشید أحمد: ظهور الکرد في التأریخ ـ دراسة شاملة عن خلفیة الأمة الکردیة و مهدها، أربیل: ۲۰۰۳ ج۲، ص ۷-۷۱.

کورد بدەن و ریشەیەکی وای بۆ بدۆزنەوە لەگەڵ چوارچێوەی تازەی زانینەکانداو بەتایبەتیش زانینی مێژوویی بگونجێت.

بەبڕوای من، ناتوانین لە دووتوێی کتێبە مێژووییە عەرەبیەکاندا لە واتای ئەم ناوە تێبگەین، ئەگەر بێت و بەکارهێنانە فارسیەکەی لەناو چوارچێوەی کولتووری فارسیی پێش ئیسلامدا لەبەرچاو نەگرین، کە لە ئەنجامی فەرمانڕەوایی ساسانیەکان بەسەر ناوچەیەکی فراوانی کوردستاندا، مامەڵەیەکی راستەخۆی لەگەڵ کورددا هەبووە.[13] گومانی تیا نییە، کە کولتووری فارسی لە پڕۆسەی شێوەگیربوونی زانینی ئیسلامییدا بە مێژووشەوە، ئامادەییەکی بەهێزی هەبووە، ئەم کولتوورە رۆڵی بەرچاوی هەبووە لە پێکهاتنی زۆربەی چەمك و بۆچوونە عەرەبیە ئیسلامییەکاندا، لەوانەش بۆچوونیان لەبارەی ناوی کوردو ریشەو سروشتی کوردەوە. موسڵمانەکان هەوڵیان دا لە رێگەی ئەم کولتوورەوە وەڵامی زۆربەی پرسیارەکانی خۆیان بدەنەوە، بەتایبەتی ئەو پرسیارانەی پەیوەست بوون بە مەسەلە مێژووییەکانەوە، بۆیە رۆشنبیریی فارسی سەرچاوەیەکی سەرەکی بووە بۆ زۆربەی مێژوونووسەکان،[14] پرۆسەی وەرگێڕانیش لە زمانی فارسیەوە یارمەتیدەرێکی باش بووە بۆ گواستنەوەی سەرجەم هزرو بیری تۆمارکراوی فارسی پەهلەوی بۆ عەرەبی.[15]

بۆ گەڕانەوە سەر بابەتەکەمان دەڵێین، لە میانەی پشکنینی گێڕانەوە مێژووییەکانی پێش ئیسلام و سەرەتای ئیسلامدا، بەتایبەتی ئەوانەی بە عەرەبی تۆمارکراون، دەبینین چەمکی وشەی کورد کۆمەڵێك دەلالەتی کۆمەڵایەتیی گشتگیری

---

[13] ابو حنيفة الدينوري: الأخبار الطوال، تحقيق: عمر فاروق الطباع بيروت: د. ت ص٤٣. اليعقوبي: تأريخ اليعقوبي، بيروت: ١٩٦١، ج١، ص١٦٤-١٦٨، ١٧٧. الطبري: م. س، ج٢، ص٤١. أحمد: م. ن، ج١، ص ٢٦٦-٢٦٩.

[14] جب: علم التأريخ، ص ٥٦-٥٧.

Bertold Spuler: - The evolution of Persian historiography, in: lewis and holt ed:- historians of the middle east, p 127 .

[15] الجاحظ: الحيوان، حققه: عبدالسلام محمد هارون، القاهرة: ١٩٦٨، ج١، ص٣٨. إبن النديم: الفهرست، ص٣٦٣-٣٦٤. بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ئەم بزافەوە بگەڕێوە بۆ: محمد محمدي: الترجمة والنقل عن الفارسية في القرون الإسلامية الأولى، بيروت: ١٩٦٤، ج١، ص٢-١٦.

هەیەو لەوە دەرچووە ناوێکی ڕەگەزی بێت بۆ کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاریکراو، بۆ نمونە: ئەبوو حەنیفەی دینەوەری ٢٨٢ك/ ٨٩٥ ز مردووە[١٦] لەو ساسانە دەدوێت، کە دەوڵەتی ساسانی دەدرێتە پاڵی و دەڵێت: "لە داخی کەمتەرخەمی باوکی بەرامبەری، کۆمەڵێك مەڕی ڕاگرت و چووە پاڵ کوردەکانی ناو چیاکان و لە شارستانیەت دوورکەوتەوە."[١٧] لەبەرئەمە ـ بەپێی قسەی ئەبوو حەنیفە ـ نەوەکانی ساسان تا سەردەمی ئەبووحەنیفە، واتە، تا سەدەی سێیەمی کۆچی/نۆیەمی زایینی، وەك نەنگییەك ئەوەیان دەدرایە پاڵ، کە "مەڕ بەخێو دەکەن، بۆیە دەوترا ساسانی کوردی و ساسانی شوان."[١٨] لەم گێڕانەوانەوە ئەوە دەردەکەوێت، کە کورد دانیشتووی چیاکانن و لە شارەکانەوە دوورن، مەڕ بەخێو دەکەن و بەکەم سەیردەکرێن. هەندێك مێژوونووسی تر لەبارەی ئەردەشێری کوڕی بابەکی دامەزرێنەری دەوڵەتی ساسانیەوە ئەو گێڕانەوەیە دێنن، گوایە: دواپاشای فەرسییەکان (الفرثیین)، کە فەرمانڕەوای فارسەکانی پێش ساسانیەکان بوون، نامەیەکی بۆ ئەردەشێر ناردووەو تیایدا هەڕەشەی لێدەکات و تانوتی لێدەدات و دەڵێت: "تۆ لە سنووری خۆت دەرچوویت و بەمە مردنت بۆخۆت هێناوە ئەی کوردی پەروەردەی نێو ڕەشماڵی کوردان."[١٩]

لەم ڕوانگەیەوە و بەپشتبەستن بەم گێڕانەوانە، لەنێوان ئەم ڕۆژهەڵاتناسانەدا، کە بایەخ بە کورد دەدەن، شێوە یەکدەنگییەك بەدی دەکرێت، ئەوەش کاتێك جەخت لە گشتگیریی واتای وشەی کورد دەکەنەوە لە سەردەمی ساسانی و سەدە یەکەمەکانی ئیسلامداو ئاماژە بەوە دەکەن، کە کورد ناوبوو بۆ هەموو خێڵە کۆچەرو نیمچەکۆچەرە

---

[١٦] ئەبوو حەنیفەی دینەوەری: ناوی ئەحمەد کوڕی داود کوڕی وەنەندە خەڵکی شاری دینەوەرە، لە دەیەی یەکەمی سەدەی سێی کۆچی/ نۆی زایینی لە دایکبووە. شارەزاییەکی زۆری لە زانستەکانی سەردەمی خۆیدا هەبووە، بە تایبەتی نەحو و زمان و بیرکاری و ئەندازیاری، لە نووسەرە یەکەمانی بواری مێژووی گشتییە. گرنگترین کتێبەکانی بریتین لە: الأخبار الطوال و کتاب البلدان و کتاب الأنواء و.. هتد. بڕوانە: إبن الندیم: الفهرست، ص٨٦. عمر فاروق الطباع: مقدمه لکتاب الأخبار الطوال، ص أ ـ ن.

[١٧] الأخبار الطوال، ص ٣٠.

[١٨] هـ. س، هـ. ل.

[١٩] الطبري: م. س، ج١، ص ٣٩. هەروەها: إبن الأثیر: الکامل، ج١، ص ٣٨٢.

ناسراوەکانی ئەو سەردەمە.[٢٠] ئەوەی پشتگیری ئەم باری سەرنجە دەکات، ئەوەیە، کە مێژوونووسی بە رەچەڵەك فارس، ئەبوو حەسەن حەمزەی ئەسفەهانی ٣٦٠ ك / ٩٧٠ز مردووە[٢١] هێناویەتی و دەڵێت فارس: "بە دەیلەمیان دەوت کوردەکانی تەبەرستان و بە عەرەبیشیان دەوت کوردەکانی سورستان، کە عێراقە".[٢٢] ئەم دەقە بەڵگەیەکی بەهێزبوو بەدەست رۆژهەلاتناسەکانەوە بۆ سەلماندنی گشتگیریەتی وشەی کورد و بەکارنەهێنانی وەك ناوێکی ئەتنی، کە واتای خودی کورد بگەیەنێت.[٢٣]

ئێمە پێمانوایە ئەم سەراپاگیریە لە ناوناندا لای مێژوونووسەکان، گشتاندنی خودی ناوی کوردە، کە خۆی ناوی کۆمەڵە مرۆڤێکی دیارو جیاوازە، بەلاّم گشتێنراوەو وەك چواندنی خەڵکانی تر بە کورد لەوانیش نراوە، ئەمەش بەهۆی ئەوەوە بووە بنیاتی کۆمەلاّیەتی ئەم کۆمەلاّنە واتە کورد، دەیلەم، عەرەب تا رادەیەك لە یەکدەچوون. کاتێك بە عەرەب دەوترێت کوردی سورستان و بە دەیلەمیش دەوترێت کوردی تەبەرستان، ئەوا ئەم ناوە وەسفیانە گوزارشت لەو بۆچوونانە دەکەن، کە لەبارەی سروشتی ئەم کۆمەڵە مرۆڤە جیاوازانە لە فارس، لە رۆشنبیریی باوی فارسیدا هەبوون و ـ بەرای ئێمە ـ ئەم ناونانە لەم کۆمەلاّنە، واتە لە عەرەب و دەیلەم، لەوەوەیە، کە ئەم کۆمەلاّنە ـ بەشێوەیەك لە شێوەکان ـ لە هەندێك دیاردەی کۆمەلاّیەتیدا لەیەکدەچن، ئەم دیاردانەش رەنگدانەوەی ئەو ژینگانەن، کە تیایاندا

---

[٢٠] V.Minorsky: - The "Kurds", in the Encyclopaedia of Islam, Leyden – London, Vol. 11, P 1214.. هەروەها: ڤلادیمێر مینۆرسکی: مینۆرسکی و کورد، کۆمەڵەی ٦ وتار، و: ئەنوەر سولّتانی، هەولێر: ٢٠٠٢، ل ٨٣-٨٤. هەروەها بگەرێوە بۆ: برتولد اشبوولر: تأريخ ايران در قرن نخستين اسلامي، ت: جواد فلاطوری، تهران: ١٣٧٣ هـ. ش، ص ص ٤٣٦-٤٣٧. مارتین فان برونەسن: ئاغاو شێخ و دەوڵەت، کوردۆ، سلێمانی: ١٩٩٩، بەرگی یەکەم،ل ١٣.

[٢١] ئەبوو عەبدوللاّ حەمزە کوڕی حەسەن، ساڵی ٢٨٠ ك/ ٨٨٣ ز لە ئەسفەهان لەدایکبووەو ساڵی ٣٦٠ ك — ٩٧٠ ز هەر لە ئەسفەهان مردووە. بەوە ناسراوە، کە لە روانگەیەکی فارسیانەوە مێژووی دەنووسییەوە. کۆمەڵێك کتێبی هەیە، کە بەناوبانگترینیان کتێبی تأريخ سني ملوك الأرض والأنبياءه. إبن النديم: م. ن، ص ١٥٤. الزركلي: الأعلام، ج٢، ص ٣٠٩. سزكين: تأريخ التراث العربي، ج١، ص ٥٤٠.

[٢٢] تاريخ سني ملوك الأرض، ص ١٧٣.

[٢٣] مینۆرسکی: س. پ، ل٨٣. اشپولدر: ن. م، ص ٤٣٦.

دەژین و لە ئاوەدانی و شارستانیەتەوە دوورن. بارودۆخی کوردو سروشتی پەیوەندیە خێلآیەتییەکانی بووبوونە هۆی ئەوەی رۆشنبیری فارسی لەرووی کۆمەلآیەتییەوە ماناکانی ئەم ناوە بگشتێنێت. کەوابێ وەسفکردنی ئەم میللەتانە بە کورد رەنگە لە روانینی تراندستالی فارسەوە بێ ـ، کە فەرمانرەواو بەرهەمهێنی هەزرن ـ یاخود رەنگدانەوەی چۆنیەتی روانینی شارییەکان بێ لە دێهاتی و شوانکارەکان، هەروەك ئەبووحەنیفەی دینەوەریش جەخت لەمە دەکاتەوە، کاتێك دەلێت: "وەك بەکەم زانینێك بە ساسان دەوترا ساسانی کوردی"[٢٤]، بێ ئەوەی ئەمە ئەوە بگەیەنێت، کە ساسان لە رەچەلەکی کوردەوە هاتووە.

بەلآم ئایا ناوی کوردو واتاکانی، لەدووتوێی کتێبە مێژووییە عەرەبیەکاندا تەنها ئەم بەکارهێنانە گشتیەی هەیە؟ پێمانوایە، کە مێژوونووسەکان لەم بووارەدا نەیانتوانیوە خۆیان لە کولتووری پێشوتر رزگاربکەن. قەرزارباری زانینی مێژوویی بۆ کولتووری پێشوو لەوەدا دەردەکەوێت، کە تەبەری لەبارەی سوتاندنەکەی ئیبراهیم پێغەمبەرەوە باسیدەکات و ئاماژە بەوە دەکات عەبدوللآی کوری عومەری کوری خەتاب لە یەکێکی پرسی: "دەزانیت... کێ ئاماژەی بەوەکرد، کە بە ئاگر ئیبراهیم بسوتێنن؟ دەلێت: وتم نا. وتی: پیاوێك بوو لە ئەعرابی فارس. دەلێت: وتم ئەی باوکی عەبدولرەحمان، بۆ فارسیش ئەعرابیان هەیە؟ وتی: بەلێ، کورد ئەعرابی فارسن"[٢٥]. ئەمە مانای ئەوەیە، کە وشەی ئەعراب بۆ جگە لە عەرەبیش بەکاردەهات. لێرەدا ـ وەك پێشتر بۆی چووین ـ زیاتر سەراپاگیری وشەی کوردو توانای گشتاندنی دەردەکەوێت[٢٦]. بەلآم ـ لەلایەکی ترەوە ـ ئەم جۆرە گێرانەوانە دەمانخەنە بەردەم

---

[٢٤] الأخبار الطوال: ص ٣٠.

[٢٥] تأريخ الرسول والملوك، ج١، ص ٢٤٠-٢٤١. زۆر مێژوونووسی تر ئەم گێرانەوەیان گواستووەتەوەو کوردیان بە ئەعرابی فارس یان ئەعرابی عەجەم داناوە. بروانە: إبن الأثير: الكامل، ج١، ص٩٨. ابوالفداء: المختصر في اخبار البشر، القاهرة: ١٣٢٥ ك ج١، ص٨٣. إبن الوردي: تأريخ إبن الوردي المسمى تتمة المختصر في اخبار البشر، النجف: ١٩٦٩، ج١، ص ٧٢.

[٢٦] حالەتێکی تری گشتاندنی ناوی کورد لای جاحظ بەدیدەکرێت کاتێك باس لەوە دەکات، کە خێلی هذیلی عەرەبی پێیان دەوترا کوردەکانی عەرەب أكراد العرب. رسائل الجاحظ: حققه: عبدالسلام محمد هارون، القاهرة: ١٣٨٤ك/١٩٦٤ز ج١، ص١٠، ٧١.

مەسەلەیەکی گرنگەوە، ئەویش بینینی کوردە لەکایەی نوێی ناساندن و ناوناندا، کە کایەی عەرەبی ئیسلامییە، لەوانەیە ئەو گێڕانەوانەی، کە تەبەری دەیباتەوە سەر عەبدوڵڵای کوڕی عومەری کوڕی خەتاب ٧٤ك/٦٩٣ز مردووە لە هەوڵە سەرەتاییەکانی ناساندنی کورد بێت لای عەرەب، واتە ئەم کۆمەڵە مرۆییە، کە بوونەتە بەشێك لە ئومەت ـ دەوڵەت وای لێبکرێت لەم کایە نوێیەدا ناسراوبێت.

بەپێی ئەم گێڕانەوەیە هاوکێشەیەکمان هەیە، کە دوو لایەنە، لایەنی یەکەمی کوردەو لایەنی دووەمی ئەعرابی فارسە. بۆ تێگەیشتن لەم هاوکێشەیە پێویستە سەرنجی ئەو چوارچێوە کۆمەڵایەتییە بدەین، کە ئەم زانینەی بەرهەم هێناوە. لەوانەیە هەڵە نەبین ئەگەر بڵێین ئەم هاوکێشەیە جۆرێکە لە پێوان (مقایسە)ی کورد بە هاوشێوەکانی، یاخود جۆرێکە لە پێوانی بینراو بە زانراو (قياس المشاهد على المعلوم)، واتە بینینی کورد، بەپێی بینراوی بینەری عەرەب دیاری دەکرێت کە لێرەدا عەبدوڵڵای کوڕی عومەر بینەرەو لە خودی خۆیەوە ـ وەك عەرەبێك ـ سەیری کورد دەکات.[27] ئەعرابی فارس دەلالەتێکی هەیە ئەو واتایە تێدەپەڕێنێت، کە ئەعراب لای عەرەب هەیبووە و واتای عەرەبی دەشتەکی دەگەیاند، بە هەموو ئەو دەلالەتە نەگەتیفانەوە، کە ئەم ناوە لە سەرەتای ئیسلامەوە[28] تا سەردەمی ئیبن خەلدون[29] هەڵیدەگرتن، هەروەها فارس وەك وڵاتی کۆمەڵە مرۆڤێکی جیاو ناسراو بەشارستانیەتەکەی[30] جیاوازە لە عەرەب، کە زیاتر دەشتەکین. سەرئەنجام، ئەعرابی فارس سیستمێکی دەلالی گشتگیری هەیەو گوزارشت لە حاڵەتی کۆچەریی دەکات لای بەشێك لە فارس و

---

[27] بۆ چەمکی پێوان و بینین، بەو واتایەی لێرەدا بەکار هاتووە بگەڕێوە بۆ: منذر الكيلاني: الإستشراق والإستغراب ـ إختراع الآخر في الخطاب الأنثروبوولوجي، ضمن: الطاهر لبيب وآخرون: صورة الآخر ـ العربي ناظراً ومنظوراً اليه، بيروت: ١٩٩٩ ص ٧٥-٧٦.

[28] لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە الأعراب أشدُ كفراً ونفاقاً سورة الحجرات، الآية ١٤، بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی وێنەی دەشتەکی لە قۆناغە سەرەتاییەکانی ئیسلامدا بگەڕێوە بۆ: السيد: م. س،ص٦١-٦٤.

[29] المقدمة، ص١١٨-١٢٠.

[30] الجاحظ: البيان والتبيين، حققه: فوزي عطوي، بيروت: ١٩٦٨، ص٨٧. المقدسي: البدء والتأريخ، ج١، ص٣٦.

هاوکێشەکە دەبێتە جۆرێك لە دەلالەتگەری هەڵسەنگاندن (الإستدلال الدلالي) و بۆ تێگەیشتنە لە کورد. بۆ ئاسانکردنی ئەم تێگەیشتنە لای وەرگری عەرەب، بەپێی سیستمی زانین وەرگرەکە سیماکانی کورد دیاری دەکات، چونکە کاتێك کورد بەم شێوە گشتگیرییە وەسف دەکرێت، وەسفکردنەکە لە چوارچێوەی زانینی کۆمەڵگەی عەرەبی و کۆئەندێشەکەی (مخیاله الجمعي) دەرناچێت. هاوکێشەکەی عەبدوڵڵای کوڕی عومەریش لەو خەیاڵگەوە هاتووە، کە فارس و عەرەب تیایدا ئامادەیی و پێگەیەکی دیاریان هەیە، کەواتە لێرەدا کارەکە لەوە تێناپەڕێت، کە دروستکردنی بۆچوونێکی گشتییە لەسەر کورد بەجۆرێك، کە لەگەڵ زانیارییە خەزنکراوەکانی ناو بەشی دووەمی هاوکێشەکەدا بگونجێت. ئەنجامی کۆتایی مەسەلەکەش بریتییە لە ناسینی کورد وەك کۆمەڵە مرۆڤێك، کە شیاوی ئەوەیە تێیبگەیت، چونکە لە سیفەتدا وەك ئەعرابن کە لەناو عەرەبدا هەن بەڵام سەر بە فارسن. لەدوای ئەمەش ـ وەك پشتگیرییەك لەم هەڵوێستە ـ زۆربەی کات لە رەوتی هەواڵەکان (سیاقة الاخبار)ی پەیوەست بە سەردەمە ئیسلامییە جیاوازەکانەوە، ئەوەی دەبینرێت بریتییە لە هاوواتایی کورد اکراد و ئەعراب. بەم جۆرە زانینی مێژوویی وەك بڕیاربەدەستێك دەردەکەوێت و دەسەڵاتی ناساندن دەخاتە ژێر رکێفی سنوورە تایبەتیەکانی خۆیەوەو کار لەسەر دروستکردنی نمونەیەك لە کورد دەکات، کە بەم گشتگیرییە دەناسرێتەوەو دیاری دەکرێت.

سەرەڕای ئەم گشتگیرییە لە دیاری کردنی واتای وشەی کورد و ناساندنیدا، ئەوەی لەمەودوا باسی دەکەین بەکارهێنانی وشەی کوردە، وەك ناوێکی ئەتنی بۆ کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاریکراو، بۆیە کورد واپێناسە دەکرێت، کە بەرەیەك یان کۆمەڵێك خەڵکی ناسراون[31] و ئەو دەلالەتە گشتگیریانەی درابوون بەم ناوە لەم کۆمەڵە خەڵکەدا چڕکرانەوە. بەڕای ئێمە چەمکی کوردو کوردایەتی ـ، کە بەمانای ئینتیما بۆ ئەم کۆمەڵە دێت ـ لە میانەی چاخە ئیسلامییەکاندا رەگی داکوتاو، بەمە خودێکی

[31] الأزهري: تهذيب اللغة، حققه: علي حسن هلالي، القاهرة: ١٩٦٧، ج١٠، ص١٠٩. إبن الأثير: اللباب في تهذيب الأنساب، بيروت: ١٤٠٠ك/١٩٨٠ز، ج٣، ص٩٢. إبن المنظور: لسان العرب، ج٣، ص٢٣٩.

کوردی، بەو چەمکەی لەو کاتەدا هەبوو پێکهات. هەندێك کورد دەبینین کاتێك تێکەڵ بە رۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامی دەبن و لە کایەی ئیسلامییدا دەبنە زانا، گوزارشت لەم خودەیان دەکەن و بەمە ئەو هەستە مێژووییەیان دەبێت، کە لەگەڵ پێدراوەکانی ئەویتری دەسەڵاتداردا تەبا دێتەوە.[٣٢] ئەگەر چاو بەکتێبە مێژووییەکان و الطبقات و...هتددا بخشێنین، ئەوە دەدۆزینەوە، کە ئەم هەستکردنە بە ئینتیما بۆ ناوی کورد دەگەیەنێت. ئەوەتە ناودارەکانی کورد، بەتایبەتی ئەوانەی لە بورای بەڕێوەبردن و رامیاری و زانستی و شەرعیدا دیاربوون، زۆربەیان نازناوی الکردییان بۆخۆیان دادەناو[٣٣] لە بۆنەکاندا شانازییان بە کوردبوونیانەوە دەکرد،[٣٤] بەتایبەتی لەکاتی شەڕی خاچپەرستەکانداو لە ئەنجامی بەریەککەوتنی (إحتکاك) زۆرو راستەوخۆیان لەگەڵ میللەتەکانی تردا، شانازیان بە کوردبوون و سیما کوردیەکەیانەوە دەکرد.[٣٥] لێرەدا بۆ ئەوەی لە چوارچێوەی بابەتەکە دەرنەچین، بۆیە زیاتر ناچینە ناو وردەکاری بابەتەکەوە.

هەوڵی عەرەبی بۆ داڕشتن و ناونانی کورد

سەبارەت بە ناوی کورد لەوێوە، کە تەنها ناوەو چۆنیەتی روونکردنەوەو ناساندنی لەلایەن رۆشنبیری عەرەبی ئیسلامییەوە، دوای پشکنینی سەرچاوەکان، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە بۆ نزیکبوونەوە لەم ناوەو داڕشتنە عەرەبییەکەی

---

[٣٢] بڕوانە: المسعودي: مروج الذهب، ج١، ص٤٣٦. إبن الأثير: الكامل، ج٩، ص٣٥-٣٦.

[٣٣] بگەڕێوە بۆ: السمعاني: الأنساب، تقديم وتعليق: عبدالله عمر البارودي، بيروت: ١٩٨٨، ج ٥، ص ٥٤. إبن الأثير: اللباب، ج ٣، ص ٩٢. الذهبي: المشتبه في الرجال أسماءهم وأنسابهم، تحقيق: علي محمد البجاوي، القاهرة: ١٩٦٢، ج١، ص ٥٤٩.

[٣٤] عمادالدين الأصفهاني: خريدة القصر وجريدة العصر، تحقيق: شكري فيصل، دمشق: ١٩٦٨، ج ٢، ص٣٤٨.

[٣٥] بڕوانە: عماد الأصفهاني: الفتح القسي، ص ٥٨٨. إبن الأثير: الكامل، ج١١، ص٣٤٢، التأريخ البهر في الدولة الأتابكية، تحقيق: عبدالقادر أحمد طليمات، القاهرة: ١٩٦٣، ص١٤٢. إبن شداد: النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية سيرة صلاح الدين، تحقيق: جمال الدين الشيال، القاهرة: ١٩٦٤، ص٦٣. إبن خلكان: وفيات الأعيان أبناء الزمان، تحقيق: إحسان عباس، بيروت: د. ت ج٧، ص١٥٥.

بەجۆرێك، کە لە سیاقی مێژووی عەرەبیدا بۆ بەکارهێنان بشێت، دوو هەوڵی سەرەکی هەن: پوختەی هەوڵی یەکەم ئەوەیە، کە کورد ناوی باوکی مێژوویی "ئەو بەرەیەیە، کە پێیان دەوترێت کوردەکان (الاکراد)"[٣٦] و زۆربەی ئەو مێژوونووسانەی لە ریشەی کورد دواون لەسەر ئەمە یەکدەنگن،[٣٧] ئەگەرچی لەوەدا هاوڕا نین، کە لە پشت کوردەوە چ باوکێکی تر هەیە. ئەم مێژوونووسانە، بەبێ هیچ رەخنەو پرسیارو مشتومالکردنێك، ئەم لێکدانەوە سادەو هەڵبەستراوەیان وەرگرتووە. لێرەدا ئەم کارە زۆر پەیوەست نییە بە پەرەسەندنی زمانەوانی ناوەکەوە، بەڵکو زیاتر پەیوەستە بە سنوورەکانی زانینی مێژوویی ئیسلامییەوە، کە لەبارەی کۆمەڵە مرۆییە جیاوازەکانەوە بۆچوونی تایبەت بەخۆی هەیەو تیایدا هەر کۆمەڵێکی مرۆیی بەستراوە بە باوکێکی مێژوویی کۆنەوەو ناوی کۆمەڵەکە لەو باوکەوە هاتووە، وەك فارس و یۆنان یاخود عەدنان و قەحتان، کە هەموو عەرەب دەچنەوە سەریان[٣٨]. لێرەدا ئەم کارە دۆزینەوەی پاڵپشتێکی مێژووییە بۆ ناوی هەر کۆمەڵێکی مرۆیی، کە لە ئێستادا هەیە. بەم واتایە، مێژوو بریتییە لە پرۆسەی گەڕان بەدوای ریشەدا یاخود بەدوای بوونی سەرەتاو ئەو دابڕان و بەشبوونەی، کە بەدوایدا هاتووەو وادەکات لە مەسەلەی جیاوازیی نێوان میللەت و نەتەوەکان تێبگەین. ئەو مێژوونووسانەی پشتگیریی ئەم بۆچوونە دەکەن، ئەوانەن، کە گۆشەنیگایەکی عەقیدەیی باویان لەبارەی بوونی باوکێکی مێژووییەوە هەیە، کە هەموو مرۆڤایەتی دەچنەوە سەری، دوای ئەمەش باوکی هاوبەشی چەند نەتەوەو میللەتێك دێت، وەك کوڕەکانی نوح: سام، حام، یافث. هەموو ئەو نەتەوانەی لای

---

[٣٦] إبن دريد: جمهرة اللغة،حيدرآباد/الدكن: ١٣٤٥هـ، ص٢٥٥.

[٣٧] المسعودي: مروج الذهب، ج١، ص٤٣٥، التنبيه والإشراف، ص٩٤. إبن خلكان: م. س، ص٣٥٨. النويري: نهاية الأرب في فنون الأدب، القاهرة: د. ت السفر الثاني، ص٢٩٠. المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، بيروت: ١٩٩٧، ج١، ص١٠١.

[٣٨] المقدسي: البدء والتأريخ، ج٢، ص٤٠. الهمداني: كتاب الأكليل، حققه: محمد بن علي الأكوع، بغداد: ١٩٩٧، ج١، ص١٣٧. إبن حزم الأندلسي: جمهرة انساب العرب، تحقيق: لجنة من العلماء، بيروت: ١٩٨٨، ص٧. إبن قتيبة: المعارف، ص١٢-١٣. الطبري: تأريخ، ج١، ص١٠٥-١٠٦. الهمداني: الإكليل، ج١، ص١٣٧ به دواوه. إبن الأثير: الكامل، ج١، ص٧٨. ابو الفداء: المختصر، ج١، ص ١٠-١١.

موسڵمانەکان ناسراون، دەچنەوە سەر یەکێك لەم سێ کوڕەی نوح[39]. کوردیش وەك یەکێك لەم میللەتانە لای هەندێك مێژوونووس لە (یافث)ەوە[40] هاتوون و بەلای هەندێکی تریشەوە لە سامەوە هاتوون.[41] بێگومان ئەم ڕوانینە سەراپاییە بۆ ڕیشەی میللەت و نەتەوەکان لەژێر کاریگەری کولتووری تەوراتی ـ ئینجیلیی پێش ئیسلامدا هاتووەتە ناو زانینی مێژوویی ئیسلامییەوە، چونکە لە مێژووی عەرەبیدا زۆر زانیاریی مێژوویی هەن، کە مۆرکی حیکایەتیان هەیەو لە مێژوو و زانستە ئاینیەکاندا بە ئیسرائیلیات ناسراون.[42]

ئەم گۆشەنیگایە لە هەرکوێوە هاتبێت، ئێمە وای دەبینین ئەم زنجیرە مێژووییەو ئەم پرۆسەیەی دانانی ناوی کورد، گەڕانە بەدوای جۆرێك لە ڕەوابییدا وەك پاساوێك بۆ بوونی کورد لە ئێستادا، چونکە دانانی کورد بە سەرەتای ناوەکە، وەڵامی پێویستییەکی هەنوکەییە بۆ زانینی ڕیشەی کورد. لەم ڕوانگەیەوە ڕیشە ـ وەك یەکێك لە لێکۆڵەرەکان بۆی چووە ـ هەرێمێکە (إمارە) کۆمەڵێك شت لەخۆی دەگرێت، کە دوای خۆی هاتوون. بۆیە ئەوەی لە سەرەتاوە تا کۆتایی سەیری ڕەوتی شتەکان بکات، دەبینێت کارەکان بەشێوەیەکی شاراوە ڕوودەدەن، هەروەها دەبینێت، کە لە ڕەچەڵەك و ناوی ڕەچەڵەکی هەر میللەتێکدا هێزێکی وزەبەخش هەیە و ئەو میللەتەی گەیاندووەتە

---

[39] إبن قتيبة: المعارف، ص١٢-١٣. الطبري: تأريخ، ج١، ص١٠٥=١٠٦. الهمداني: الإكليل، ج١، ص١٣٧ بە دواوە. إبن الأثير: الكامل، ج١، ص٧٨. ابو الفداء: المختصر، ج١، ص١٠-١١.

[40] الحميري: التيجان في ملوك حمير واليمن، نشره: ن. ف. كرنكو، حيدرآباد/ الدكن: ١٣٤٧هـ/١٩٢٨م، ص٥١. النويري: م. س، السفر الثاني، ص ٢٨٨-٢٩٠.

[41] إبن خلدون: تأريخ إبن خلدون، تحقيق: خليل شحادة، بيروت: ١٩٩٦، ص ٩، ١٨١. هەورووەها بگەڕێوە بۆ: القلقشندي: قلائد الجمان في التعريف بقبائل الزمان، تحقيق: إبراهيم الابياري، القاهرة: ١٩٦٣، ص٣١.

[42] مصطفى: التأريخ العربي والمؤرخون، ج١، ص١٠٧. بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ئەم کاریگەریانەوە بگەڕێوە بۆ:

Franz Rosental: - The influence of the biblical tradition on Muslim historiography, in: Lewis and holt: op.cit, pp. 35-45 .

ئێستای خۆی.[٤٣] جگە لەمە، سەرەتاو ریشەی شتەکان سەرەتایەکی ناوین (بدایة إسمیة) نەك هۆکارییی و تەنها لە رابردوودا ناوبوون و "هیچ پەیوەندییەکیانبە پاشترەوە نییە".[٤٤] ئەوەی وتمان بەجۆرێك لە جۆرەکان بەسەر هەوڵی دووەمی لێکدانەوەی ناوی کورددا دەچەسپێت، کە دەیەوێت وا ئەم ناوە بناسێنێت، کە گوایە وشەیەکی عەرەبییەو لەناو زمانی عەرەبیدا واتای تایبەتی خۆی هەیە. وشەی کورد "ئەگەر عەرەبی بێت ئەوا ناوەکەی لە (المکاردة) وەرگیراوە، کە وەك (المطاردة) وایە لە جەنگدا".[٤٥] هەروەها دەوترێت "تکارد القوم مکاردة وکرادا"، یاخود دەوترێت "تکارد القوم تکاردا".[٤٦] لەم روانگەیەوە خوێنەر هەست بەوە دەکات ئەم هەوڵەی دووەم، کە دەیەوێت ناوی کورد بکاتە وشەیەکی عەرەبی، دەچێتە ناو هەوڵی سەراپایی بە عەرەبی بینین و بیرکردنەوە لە جیهان، ئەمەش بەوەی ناوەکان بەجۆرێك دابرێژێت، کە لەگەڵ ئەم زمانەدا بگونجێن و پێی نامۆ نەبن و لە واقیعی کۆمەڵایەتیی ئەم زمانەدا ببنە بەشێکی پەسەندکراو.

پێش ئەوەی لەبارەی ئەم پرۆسەی ناونانەوە نمونەی تر بهێنینەوە، بە پێویستی دەزانین ئاماژە بە مەسەلەیەك بکەین، کە تا ماوەیەکی زۆر لە زانینی مێژوویی و تەنانەت لە جیوگرافیای ئیسلامیشدا بیرلێنەکراوە بووە، ئەویش بوونی ناوێکە بۆ وڵاتی کورد، کە بەسەر کۆمەڵێك هەرێم و ناوچەی جیاوازدا

[٤٣] العظمة: الکتابة التأریخیة، ص ١٠٤.

[٤٤] م. ن، ص ١٠٨.

[٤٥] إبن درید: جمهرة اللغة، ج٢، ص ٢٥٥. الجوالیقي: المعرب، ص ٣٣٢. قارن مع الأزهري: تهذیب اللغة، ج ١٠، ص١٠٩. إبن فارس: معجم مقاییس اللغة، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، القاهرة: ١٩٧٩، ج ٥، ص ١٧٦، إبن منظور، ج٣، ص ٢٣٩

[٤٦] إبن درید: م. ن، ج٢، ص ٢٥٥. الجوالیقي: م. ن، ص ٣٣٢.

دابەش کرابوو[47] و پێکهاتەو سنوورەکەی بەپێی بارودۆخەکان بەردەوام لە گۆڕاندا بووەو زیادو کەمی کردووە.[48] بێگومان دابەشکردنی ولاتی کورد بەم شێوەیە، کە زیاتر دابەشکردنێکی ئیدارییە، دەگەڕێتەوە بۆ پێش ئیسلام و بە تایبەتیش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ساسانیەکان،[49] دوای نەمانی ساسانیەکانیش دەسەلاتی ئیسلامی ئەم دابەشکردنەی چەسپاند. تێبینی ئەوەش دەکرێت ناوی هیچکام لەم هەرێم و ناوچانە هەلگری ئەدگاری ئەتنی کورد نەبوون، وەك ئەوەی لە ناوە رەگەزیەکانی زۆربەی ولاتاندا هەبووە و مێژوونووس و بوولدانیەکان بەکاریان دەهێنان، بۆنموونە ولاتی فارس، جەزیرەی عەرەب، خاکی تورك و زۆر ناوی جیۆگرافی دیکە، کە لەسەر بنەمای رەگەزی ئەتنی دانرابوون. تەنانەت مەسعودی، کە زانیارییەکی زۆری لەبارەی کوردەوە هەبووە،[50] ئاماژەی بەهیچ ناوێکی لەو جۆرە نەکردووە، کە ولاتی کورد لەخۆ بگرێت، هەموو ئەوەی کردوویەتی ئەوەیە باسی شوێنی نیشتەجێبوونی کوردی کردووە لە هەرێم و ناوچە دابڕاو و جۆراوجۆرەکاندا.[51]

---

[47] محمد أمين زكي: خلاصة تأريخ الكرد وكردستان، ت: محمد علي عوني، ط٢، بغداد: ١٩٦١، ص٣٥٥. ولاتی کوردان لەسەردەمی ئیسلامدا بەشێوەیەکی گشتی بەسەر ئەم هەرێمانەدا دابەشکرابو: چیاکان، فارس، جەزیرەی فورات، ئازەربایجان، ئەرمینیا، خوزستان و چەند هەرێمێکی تر. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: حكيم أحمد مام بكر: الكرد وبلادهم عند البلدانيين والرحالة المسلمين، أطروحة دكتوراه غير منشورة، جامعة صلاح الدين، أربيل: ٢٠٠٣، ص ٨٢-١٠٧.

[48] بۆ ئەو گۆڕانانەی، کە بەهاتنی مەغۆل روویاندا بڕوانە: زرار صديق توفيق: كردستان في القرن الثامن الهجري، أربيل: ٢٠٠١، ص ٤٥-٤٦.

[49] بگەڕێوە بۆ: Joha Macdonald Kinneir: A geographical memoir of the Persian empier, New york – 1973, pp.

[50] مروج الذهب: ج١، ص ٤٣٥. التنبيه والإشراف، ص٩٤.

[51] مەسعودی دەلێت کورد دابەشبوون بەسەر "پشتێنەی فارس و کرمان و سەجستان و خوراسان و ئەصبەهان و زەویی شاخاوی ماهەکان وەك ماهی کوفە دینەوەر، ماهی بەصرە نەهاوەند، ماهی سەبزان و دوو ئیغارەکە، کە بریتین لە البرج و كرج أبي دلف، هەروەها کەوتوونەتە هەمەدان و شارەزوور و دەراباز و صامعان و ئازەربایجان و ئەرمینیاو ئاران و بیلقان و الباب والابواب و جەزیرەو شام و ثە غور" ەوە. التنبيه والإشراف، م. ن. ص.

ئەوەی مێژوونووسەکان لە سەرەتای تۆمارکردنە مێژووییەکانەوە تا سەردەمی ئیبن خەلدون و دواتریش لەبارەی کوردەوە بە ئێمەیان گەیاندووە، ئەوەیە، کە ناوی کوردیان لکاندووە بە چیاکانەوە، بۆیە لەناو هەواڵە جۆراوجۆرەکاندا[٥٢] زۆر دەربڕینی وەك کورد لە چیاکاندا دەبینین و بەشێوەیەکی گشتی چیاکان بەشوێنی گوزەران و نیشتەجێبوونی کورد دادەنران[٥٣]. هەر ئەمە وایکردووە، کە هەرێمی چیا[٥٤] بە وڵاتی کورد ژمێرراوە.[٥٥] سەمەعانی ٤٦٢ك/١١٦٦ز مردووە لەکاتی باسکردنی کورددا ئاماژە بەوە دەکات، کە کورد "کۆمەڵێکن طائفة لە عێراقدا".[٥٦] لێرەشدا، وەك یاقوت حەمەوی دەڵێت، مەبەستی سەمەعانی لە عێراق هەرێمی چیایە، چونکە لە سەردەمی سەلجوقیەکاندا ٤٤٧-٥٩٥ ك/١١٥٥-١١٩٨ز[٥٧]، کە سەمەعانی تیایدا ژیاوە، ناوی عێراق شوێنی چیای گرتەوەو بە هەرێمی چیا دەوترا عێراق. بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە، کە کورد لە هەموو ناوچەکانی هەرێمی چیادا نیشتەجێبوون، بەڵکو بەپێی ئەوەی لێکۆڵەرەکان باسیانکردووە بەزۆری لە بەشەکانی رۆژئاوای ئەم هەرێمەدا چڕبووبوونەوە.[٥٨]مەبەست لە لکاندنی ناوی کورد بە چیاکانەوە، خودی هەرێمی چیا

---

[٥٢] بگەڕێوە بۆ: الجاحظ: البيان والتبين، ج١، ص٨٦. ابوحنيفة الدينوري: م. س، ص٣٠. الطبري: م. س، ج٢، ص. إبن الأثير: الكامل: ج١، ص ٢٧٩.

[٥٣] إبن قتيبة الدينوري: المعارف، ص ٢٧٠. ابو حنيفة الدينوري: م. ن، ص ٥، ١٦. سبط إبن الجوزى: مرآة الزمان، ج١، ص ٢٥١. إبن خلدون: المقدمة، ص ٥٠.

[٥٤] هەرێمی چیا إقليم الجبال: ناوچەیەکی فراوانی وڵاتی ئیسلامە، لە رۆژهەڵاتەوە هاوسنووری خوراسان و هەرێمی فارسەو رۆژئاواشی ئازەربایجانە، باکوریشی هاوسنووری وڵاتی دەیلەم و رەی و قەزوینەو باشوریشی عیراق و خۆزستانە. شارە بەناوبانگەکانیشی بریتین لە هەمەدان و دینەوەرو ئەصبەهان و نەهاوەندو کرمانشاو کەرەج و...هتد. إبن حوقل: صورة الأرض، ط٣، بيروت: ١٩٧٩، ص ٣٠٤-٣٠٦. ياقوت الحموي: معجم البلدان، بيروت: د. ت، ج٢، ص ١٠٣.

[٥٥] اليعقوبي: البلدان، النجف: ١٩٥٧، ص ٦.

[٥٦] الأنساب، ج٥، ص ٥٤.

[٥٧] معجم البلدان، ج٢، ص٩٩. كي لسترنج: البلدان الخلافة الشرقية، ت: بشير فرنسيس و طورطيس عواد، بغداد: ١٩٥٤ ص ٢٢٠.

[٥٨] بروانە: حسام الدين علي غالب النقشبندي: الكرد في دينور وشهرزوور خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، بغداد: ١٩٧٥ص٢بەدواوە.◄◄

نییە، بۆ نمونە دەبینین ئیبن فەزلوڵڵای ئەلعەمری ٧٤٩ك/ ١٣٤٨ز مـردووە[٥٩] کـورد بـە دانیشتووی ئەو چیایانە دادەنێت، کە دەکەونە نێوان وڵاتی عەرەب و وڵاتـی فارسـەوەو بە چـیاکانی شـارەزوورو[٦٠] هەمـەدان[٦١] دەسـتپێدەکات و بـە قـەڵا شـاخاویەکانی وڵاتـی ئەرمەن کۆتایی دێت.[٦٢] ئیبن خەلدونیش چیاکانی کورد بە هەمان واتـای وڵاتـی کـوردو نیشتمانی خێڵەکانیان بەکار دەهێنێت[٦٣].

نیشتمان بشير محمد: الأحوال السياسية والإجتماعية والإقتصادية لغرب إقليم الجبال خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين أربيل: ١٩٩٤، ص ١٤-٣٤. ميرزا: غربي إقليم الجبال، ص ٢٣-٢٧.

[٥٩] ئیبن فەزلولڵای ئەلعەمری: ناوی شەهابەدین فەزلوڵا ئەحمەد کوڕی یەحیایە، ڕەچەڵەکی دەچێتەوە سەر عومەری کوڕی خەتاب، ساڵی ٧٠٠ك/١٣٠١ز لە دیمەشق لەدایکبووە، لە دیوان الإنشاءدا کاری کردووەو لە ئەدەب و مێژوو و داڕشتندا زۆر لێهاتوو بووە، لە مێژوونووسەکانی مەوسوعەی مێژوویی سەردەمی مەملوکییەالمملوکی. دەیان دانراوی هەیە، کە بەناوبانگترینیان بریتین لە مسالك الأبصار في ممالك الأمصار و التعريف بالمصطلح الشريف. ساڵی ٧٤٩ك/١٣٤٨ز مردووە. إبن شاكر الكتبي: فوات الوفيات والذيل عليها، حققه: إحسان عباس، بيروت: د. ت، مج١، ص ص ١٥٧-١٦١. الزركلي: الاعلام، ج١، ص٢٥٤. محمد حسين شمس الدين مقدمته للتعريف بالمصطلح الشريف، بيروت: ١٩٨٨، ص ٣.

[٦٠] شارەزوور: ناوچەیەکی فراوانی هەرێمی چیایەو دەکەوێتە نێوان هەردوو شاری هەمەدان و هەولێرەوەو زۆربەی دانیشتوانەکەی کوردبووە. بەڵام ئەم شارە تێکچووەو تەنها ناوەکەی ماوەتەوە. ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج٣، ص ٣٧٥. النقشبندي: الكرد في الدينور وشهرزور، ص ص ٦٦-٧٢.

[٦١] هەمەدان: لە شارە گەورەکانی هەرێمی چیا بووەو دەکەوێتە ناوەڕاستی هەرێمەکەوە. یەکێکە لە شارە کۆنەکان و پایتەختی دەوڵەتی میدیا بووەو لەوکاتەدا پێی دەوترا ئەکباتانا، دەکەوتە سەر ڕێگای حاجی و کاروانە بازرگانیەکان. ابوالفداء الأيوبي: تقويم البلدان، باريس: ١٨٤٠، ص ٤١٧. القلقشندي: صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، بيروت: ١٩٨٧ ج٤، ص٣٧٠. جمال رشيد وفوزي رشيد: تأريخ الكرد القديم، أربيل: ١٩٩٠، ص١١٣-١١٤.

[٦٢] مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، مخطوط مصور، ج٣، ص ١٢٤-١٢٥. وينقل عنه القلقشندى: م. ن، ج٤، ص٣٧٣.

[٦٣] المقدمة، ص ٥.

بەڵام وشەی کوردستان بەهیچ جۆرێك لە کتێبە مێژووییە عەرەبیەکاندا بەرچاو ناکەوێت، بۆ یەکەم جار گەڕیدەی بەناوبانگی ئیتالی، مارکۆپۆلۆ Markopolo ١٣٢٣ز مردووە لە سەدەی حەوتەمی کۆچی/سێزدەیەمی زایینیدا سەردانی کوردستانی کردووەو لە کتێبەکەیدا Il million بەکاری هێناوە. دوای ئەمیش ئەو مێژوونووس و بوولدانیانە بەکاریان هێناوە، کە بە زمانی فاسی دەیاننووسی و بەناوبانگترینیان حەمدوڵلای موستەوفی قەزوینیە ٧٤٠ك/ ١٣٤٩ز مردووە[٦٤]. بەڵام لە زانینی مێژوویی ئیسلامی عەرەبیدا، بەپێی زانیاری ئێمە، زۆر درەنگ بەکارهاتووەو بۆ یەکەم جار (غیشانی)ی مێژوونووس دوای ساڵی ٨٩١ك/ ١٤٨٦ز مردووە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆیەمی کۆچی/ پازدەیەمی زایینیدا بەکاری هێناوە"[٦٥]".

بەکارنەهێنان و ناونەبردنی ئەم ناوە کوردستان لەلایەن ئەو مێژوونووس و بوولدانیانەوە، کە بە عەرەبی دەیاننووسی، بەوە پاساو نادرێتەوە، کە وشەیەکی عەجەمیەو ئەوانەی بە عەرەبی دەیاننووسی لێی تێنەدەگەیشتن، وەك لێکۆڵەرێك ئاماژە بەمە دەکات[٦٦]، چونکە ئەوان هەر لە سەرەتاوە زۆر ناوی جیۆگرافییان بەکاردەهێنا، کە لەڕووی داڕشتنەوە وەك ناوی کوردستان وابوون. بۆیە ئەگەر سەرەتا لە روانگەی باڵادەستیی رۆشنبیریی فارسیەوە -، کە ناوی لەم جۆرەی تێدا نەبوو - و دواتر لە روانگەی رۆشنبیریی عەرەبیەوە، کە لە ئەنجامی باڵادەستیی ئیداری و رامیاریەوە هاتبوو، لەم مەسەلەیە بڕوانین، دەبینین نەبوونی ناوێکی ئەتنی بۆ ئەم وڵاتە، لە چوارچێوەی ئەم رۆشنبیرییەدا نەبووەتە کێشە. هەموو ئەوەی ئەم رۆشنبیرییە لەسایەی ئەم باڵادەستیەدا چەسپاندویەتی، دانانی ناوی جیاجیا بووە بۆ ناوچە ئیداریەکانی وڵاتی کورد، کە زۆربەیان تایبەتمەندی نەتەوەیی دانیشتوانی ئەم وڵاتەیان لەخۆ نەدەگرت. لەو کاتەدا سەبارەت بە ناوی کورد هەموو گرنگییەکە لەوەدا چڕبووبووەوە، کە چیا بە نیشتمانی کورد دابنرێت و ناوبێت بۆ وڵاتەکەیان و مۆرکی

---

[٦٤] مارکوبولو: رحلة مارکوبولو، ت: عبدالعزیز جاوید، مصر: ١٩٧٧ ج٢، ص ٤٥.
[٦٥] تأریخ الغیثاني، تحقیق: طارق نافع الحمداني، بغداد: ١٩٧٥ ص ١٨٣، ٣٣٦.
[٦٦] توفیق: م. س، ص ٣٩.

شاخاویبوونی کورد دەربخرێت ـ بە هەموو ئەو دەلالەتانەوە، کە ئەم مۆرکە لە چوارچێوەی مێژووی عەرەبی ئیسلامییدا هەیبوو ـ.

ئێمە لێرەدا نامانەوێت لەو بارەیەوە سەرزەنشتی مێژوونووس و بوولدانیەکان بکەین، کە ناوێکی رەگەزی ـ ئەتنی یەکگرتوویان لەم ولاتە نەناوە، چونکە ـ وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد ـ ئەم مەسەلەیە بیرلێنەکراوە بووە، جگە لەوەی، کە مەسەلەی گشتێتی و بەشبوونی ئەم کۆمەڵە مرۆڤە پاساوی دانەنانی ناوێکی لەم جۆرە بووە، چونکە کورد ـ وەك ناو و وەك زاراوەش ـ کۆمەڵێك سیفاتی هەیە، کە گشتگیریەکی زۆریان تێدایەو لەوە دووری دەخەنەوە ببێتە ناوێك و لە میللەتێك یان لە کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاریکراو بنرێت. تەنانەت کاتێك واتا گشتگیریەکانی ناوەکە لە بەکارهێنانە ئەتنییەکەدا کۆ دەبێتەوە، دەبن بە چەند جۆر و رەگەزێك[٦٧] و چەند خەڵك و نەتەوەیەك و چەند هۆزێکی جۆراوجۆرەوە[٦٨]، هەر جۆرێکیشیان لە کوردیدا زارێکی تایبەت بەخۆی هەیە[٦٩]، کە لەویتر جیاوازە. بێگومان ئەمەش وەك دواتر روونی دەکەینەوە، بەهۆی ئامادەیی بەهێزی سیستمی خێڵەکی و دیاردەی گەرمیان و کوێستانکردنی تایبەت بە خێڵە کۆچەرەکانەوەیە، کە سیفەتی بەشبوون و فرەییان بەکورد دابوو و ئەگەرچی کورد "رەگەزێکی تایبەتی ناو توخمێکی گشتین"[٧٠]، بەڵام لە شوێنێکدا کۆ نەبووبوونەوە، بەڵکو لە رووی جیۆگرافی و مرۆییەوە پەرشوبڵاو بوون. لەوانەیە هەر ئەمەش بووبێتە هۆی ئەوەی مێژوونووسەکان نەتوانن ناوێکی وا لەم کۆمەڵانە بنێن، کە لە رووی جیوگرافییەوە هەموویان لەخۆ بگرێت، وەك ئەوەی لەگەڵ ئیبن خەلدوندا هاورابن، کە نەتەوەکانی ترو لەناویشیاندا کورد بەکێوی (وحش)ی ناودەبات و دەڵێت: "ئەمانە هیچ نیشتمان و ولاتێکیان نییە تیایدا بژین، گشت ولات و نیشتمانەکان سەبارەت بەمان وەك یەکن"[٧١].

---

[٦٧] المسعودي: مروج الذهب، ج١، ص٤٣٥.
[٦٨] العمري: التعريف، ص ٥٨، ١٤٩.
[٦٩] المسعودي: م. س، ج١، ص ص ٤٣٥-٤٣٦.
[٧٠] العمري: مسالك الأبصار، مخطوط، ج٣، ص ١٢٣.
[٧١] المقدمة، ص ١١٥.

بەڵام دوای ئەوەی وشەی کوردستان دەرکەوت و لە کایەی فارسیدا بەکارهات، چی دەڵێین؟ بۆچی ئەو مێژوونووسانەی بە زمانی عەرەبی دەیاننووسی هەوڵیان نەدا لێیان وەربگرن؟ بە بۆچوونی ئێمە، ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، کە زانینی مێژوویی عەرەبی لەدوای قۆناغی یەکەمی دامەزراندنی، بەسەرخۆیدا داخراوبووە و نەیدەتوانی کولتووری پێشووی تێپەڕێنێت و لەوکاتەدا هیچ هەوڵێکی دیار نەدرابوو، بۆ ئەوەی لەبەر رۆشنایی بارودۆخە تازەکاندا سەرلەنوێ ناوەکان دابنرێنەوەو دابڕێژرێن. هەموو ئەوەی مێژوونووسەکانی دوایی کردوویانە دووبارەکردنەوەی ئەوە بووە، کە مێژوونووسەکانی پێشوو وتویانەو مۆرکی شوێنکەوتن و لاساییکردنەوە باڵی بەسەر نووسینەکانیاندا کێشابوو، ئیبن خەلدوون هەستی بەمە کردبوو، بۆیە لەبارەی مێژوونووسەکانی دواییەوە دەڵێت: "لە بابەتەکانیاندا وەك شوێن پێ هەڵگرتنی پێشینەکان هەواڵە باوەکانی ئەوانیان دووبارە دەکردەوە"[٧٢]. ئەوەی زیاتر ئەم بۆچوونە دەسەلمێنێت، ئەو دابڕانە بوو، کە لەنێوان زانینی مێژوویی نووسراو بەزمانی عەرەبی و هاوشێوەکانی لە کایەی فارسیدا رووی دا، بەتایبەتی دوای گرتنی بەغداد لەلایەن مەغۆلەکانەوە ٦٥٦ك/ ١٢٥٨ز، کە لە تۆمارکردنی مێژوودا دوو قوتابخانەی سەرەکیی جیاواز سەریان هەڵدا: یەکێکیان عەرەبی بوو، کە بەهەمان رێچکەی رۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامی تەقلیدیدا دەڕۆیشت و شوێنکەوتەی سیستمی رامیاری مەملوکی بوو لە قاهیرە ـ دیمەشقدا. ئەویتریان بە زمانی فارسی بوو، چونکە ئەم زمانە لە سەردەمی سەلجوقیەکاندا جێگیر بوو، کە مەغۆلەکانیش هاتن، وەریانگرت و لە چوارچێوەیەکی فراواندا بەکاریان دەهێنا[٧٣]. ئیتر زانینی فارسی ـ بەتایبەتی مێژوویی ـ بووژانەوەیەکی باشی بەخۆیەوە بینی[٧٤] و بە پێچەوانەی زانینی مێژوویی نووسراوبە زمانی عەرەبی، بەشێوەیەکی فراوان وشەی کوردستانی بەکاردەهێنا.

---

[٧٢] م. ن، ص ٣.

[٧٣] بۆ زانیاری لەسەر ئەم دابڕانە بڕوانە: مصطفى: الملامح والمميزات العامة للتأريخ في العصر المملوكي ـ المغولي ـ التركماني، المجلة العربية للعلوم الإنسانية، جامعة الكويت، مج١، ع ١، لسنة ١٩٨١، ص ٣٠-٥٣.

[٧٤] بۆ زانیاری لەبارەی پەرەسەندنی زانستی مێژووی فارسی لەم سەردەمانەی دواییدا بگەڕێوە بۆ: جب: علم التأريخ، ص١٠٣-١٠٩. ◄◄

بۆ گەڕانەوە سەر پرۆسەی ناونان و ناساندن، دەڵێین لەم بووارەدا کۆمەڵێك هەوڵی سەرنجڕاکێش هەن، کە ناوی زۆربەی شارو ناوچە کوردییەکانیان دەکرد بە عەرەبی، یاخود هەندێك گۆڕانکاریان تێدا دەکردن بۆ ئەوەی بە عەرەبی گۆبکرێن. بێگومان ئەم پرۆسەیە دەچێتە ناو هەوڵێکی سەراپاییەوەو لەوە دەردەچێت تەنها بەرامبەر بە ناوی شوێن و ناوچە کوردییەکان ئەنجامدرابێت، زمانەوانەکان ناویاننـاوە پرۆسەی وشەو زاراوە بەعەرەبکراوەکان، مەبەستیشیان لەمە ئەو وشە بێگانانەیە، کە عەرەب بەکاریان دەهێنان و عەرەبی نەبوون، بەڵام بەپێی زمانەکەی خۆی گۆیدەکردن و دەیکردن بە عەرەبی[٧٥]. بۆ ئەمەش چەند ڕێبازێکیان هەبوو: جاری واهەبوو هەندێك گۆڕانیان لە وشەکەدا دەکرد، چەند دەنگێکیان لێدەگۆڕی یان چەند دەنگێکیان بۆ وشە ڕەسەنەکە زیاد دەکرد[٧٦]، تەنانەت جاری واهەبوو ناوە عەجەمیەکەیان پشتگوێ دەخست و لە جێی ئەو ناوێکی عەرەبییان دادەنا. هەموو ئەمانەیان بەرامبەر بە ناوە کوردییەکانیش کردووە، جاری وا هەیە ناوە کوردیەکەیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، بۆ نمونە وشەی کوێستان[٧٧]یان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی و بووە بە (إقليم الجبال) رأس العين[٧٨]یش لەسەرکانی[٧٩]وەرگیراوە. جاری واش هەیە هەندێك دەنگی ناوەکەیان گۆڕیوە بۆ ئەوەی لەگەڵ گۆکردنە عەرەبیەکەدا بگونجێت، بۆ نمونە

Lewis and holt ed:- op. cit, p 126 j -151.

أشبوولر وديطران: تأريخ نطارى در ايران، ترجمه وتأليف: يعقوب اذند تهران: ١٣٨٠هـ. ش، ص٩٥-١٥٣.

[٧٥] الجواليقي: المعرب، ص ٥٣. السيوطي: المزهر في علوم اللغة وأنواعها، شرحه: محمد أحمد جاد المولى وآخرون، القاهرة: د. ت، ج١، ص٢٦٨.

[٧٦] الجواليقي: م. ن، ص ٥٤. آدي شير: معجم الألفاظ الفارسية المعربة، بيروت: ١٩٨٠، ص ٣.

[٧٧] جەمال ڕەشید ئەحمەد: لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، بەغداد: ١٩٨٨ ل ٦٤.

[٧٨] رأس العين: یەکێك بووە لە شارە گەورەکانی هەرێمی جەزیرە، دەکەوێتە نێوان حەران و نەسیبینەوە، بەوە ناسراوە، کە ژمارەیەکی زۆر کانیی هەبوو، ئێستا قەزایەکی سەر بە پارێزگای حەسەکەیە لە کوردستانی سوریا. ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج٣، ص ١٣، ١٤. آزاد ديركي: مدن كردية، بيروت: ١٩٨٨، ص ١٧٥ بة دواوة.

[٧٩] ديركي: م. ن، ص ١٧٦.

أژربادگان یاخود أتروپاتین[80] له عەرەبیدا کراوە بە آذربایجان[81]، کرمانشاهان[82]کـراوە بـە قرمسینو[83] گەنجە[84]بووە بە جنزة[85]. نەك هەر ئەمە، بەڵکو هەندێ ناویـان گۆڕیـوەو بـە تەواوی کردوویانە بە عەرەبی، وەك ناوی هـەرێمی جـەزیرە[86]، دەڵـێن بۆیـە ئـەم نـاوەی

[80] الجواليقي: المعرب، ص ٨٣. الخوارزمي: مفاتيح العلوم، ص ٧٠ ـ ٧١. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: النقشبندي: م. ن، ص ٣٤-٣٧.

[81] ئازەربایجان: هەرێمێکی فراوانە، لەرۆژهەڵاتەوە هاوسنووری دەیلەم و الجبله، رۆژئاواشی ئەرمینیاو باکوری هەرێمی جەزیرەیە، لە باکورەوە هاوسنووری هەرێمی ئارانەو باشوریشی شاخەکانە. لەمڕۆدا بووە بە ئازەربایجانی ئێران، گرنگترین شارەکانیشی بریتین لە: مەراغە، خوی، سەلماس، ورمی، ئەردەبیل. ... بڕوانە: یاقوت: م. ن، ج١، ص ١٢٨. النقشبندي: آذربايجان ـ دراسة سياسية حضارية، أطروحة دكتوراه غير منشورة، جامعة بغداد، بغداد: ١٩٨٤ص ٣٧.

[82] قرمسين کرمشان: یەکێکە لە شارەکانی چیا، نزیکەی ١٨٠کم لە هەمەدانەوە دوورە، دەکەوێتە نێوان هەمەدان و حەلوانەوە، ئیستا شارۆچکەیەکی پارێزگای کرماشانی کوردستانی ئێرانە. البكري: معجم ما إستعجم، تحقيق: مصطفى السقا، القاهرة: ١٣٦٨ هـ/ ١٩٤٩ م، ج٤، ص ١٠٦٧. عەبدوڵڵا غەفور: فەرهەنگی جیۆگرافیای کوردستان، سلێمانی: ٢٠٠٢، ل ٩٠.

[83] السمعاني: الأنساب، ج٤، ص ٤٧٩. ابوالفداء: تقويم البلدان، ص ٤١٣. النقشبندي: الكرد في دينور وشهرزور، ص٢٢-٢٣.

[84]گەنجە: یەکێك بووە لە شارە گەورەکانی هەرێمی ئاران و ساڵی ٣٦٠ك/٩٧٠ز بووە بە پایتەختی میرنشینی شەدادی کوردی، ئێستا یەکێکە لە شارەکانی قەوقاز، دەکەوێتە باشوری شاری یەریڤانەوەو نزیکەی ٣٥کم لێیەوە دوورە. یاقوت: معجم البلدان، ج٢، ص ١٧١. بارتولد: مادة جنزة، دائرة المعارف الإسلامية، ت: أحمد الشنتاوي وآخرون، القهرة: ١٩٣٠، ج٢، ص ١٢٣. إسماعيل شكر رسول: الأمارة الشدادية الكردية في بلاد آران، أربيل: ٢٠٠١، ص ٤٠.

[85] بارتولد: تذكرهء جغرافيايي تاريخى إيران، ت: حمزة سرادادور، تهران: ١٣٧٢ هـ. ش، ص ٢٢١. رسول: م. ن، ص ٣٩-٤٠.

[86]جەزیرە: هەرێمێکی فراوانبووە، لەسێبەش پێکهاتبوو: ديار ربيعه و ديار مضر و دياربكر. گرنگترین شارەکانی بریتیبوون لە: حەران، رەها، نەسیبین، سنجار، رأس العين، ماردين، میافارقین، موصل، ئامەد.... سنووری ئەم هەرێمە لە باکورەوە ئەرمینیاو وڵاتی رۆمەو لە رۆژئاواوە وڵاتی شام و لە باشورەوە سەوادو لە رۆژهەڵاتیشەوە ئازەربایجانە. إبن شداد: الأعلاق الخطيرة بذكر أمراء الشام والجزيرة قسم الجزيرة، حققه: يحيى عبارة، دمشق: ١٩٧٨، ج٣، ق١، ص٤-٥. محمد جاسم حمادي: الجزيرة الفراتية والموصل، بغداد: ١٩٧٧، ص ٤٥.

لێنراوە، چونکە دەکەوێتە نێوان هەردوو روباری دیجلەو فوراتەوەو[87] بەگوێرەی نیشتەجێبوونی خێڵە عەرەبیەکان لەم هەرێمەدا، کراوە بە سێ بەشەوەو[88] ناویان ناون: دیاربکر و دیار ربیعە و دیار مضر[89]. بە هەمانشێوە جەزیرەی ئیبن عومەر،[90] پێش ئەوەی حسن بن عمر التغلبي لە سەردەمی خەلیفە مەئموونی عەباسیدا ١٩٨-٢١٨ك/٨١٣-٨٣٢ز لەنیوەی یەکەمی سەدەی سێیەمی کۆچی/نۆیەمی زاییندا، ببێتە والیی ئەم شارەو بەرێوەی ببات[91]، بە جەزیرەی کوردەکان ناسرابوو. شاری کەنگاوەریش دوای ئەوەی موسڵمانەکان داگیریانکرد و هاتنە ناوی، ئاژەڵەکانیان لێدزرا، بۆیە ناونرا کۆشکی دزەکان[92].

---

[87] إبن قتيبة: عيون الأخبار، القاهرة: ١٩٧٣، ج١، ص ٢١٤. إبن عبد ربه: العقد الفريد، تحقيق: عبدالمجيد الترحيني، بيروت: ١٩٩٧، ج٨، ص ٢٧٩.

[88] البلاذري: فتوح البلدان، ص ٣٢٣. الأزدي: تأريخ الموصل، تحقيق: علي حبيبة، القاهرة: ١٩٦٧، ص٣١٣-٣١٥، ٣٣٢-٣٣٣. قدامة بن جعفر: الخراج وصناعة الكتابة، ص ٣١٥. بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: حمادي: م. س، ص١٦٠، ١٧٢.

[89] یاقوت حەمەوی ئەم سێ ناوچەیە دیاریدەکات و دەڵێت: دیاربکر ناوچەکانی رۆژئاوای روباری دیجلە دەگرێتەوە تا دەگاتە ئەو شاخانەی بەسەر شاری نەسیبیندا دەڕوانن، شارەکانی بریتین لە: حوصنکێف و ئامەدو میافارقین. دیار ربیعە ناوچەکانی رۆژئاوای دیاربەکر هەر لە موصڵەوە تا رأس العين دەگرێتەوە. شارەکانی بریتین لە موصل و نەسیبین و رأس العين و دەنیسەر. دیار مضریش دەشتاییەکانی مناطق سهلية رۆژئاوای فورات تا حەران و الرقە و...هتد دەگرێتەوە. **معجم البلدان**، ج٢، ص ٤٩٤.

[90] جەزیرەی ئیبن عومەر: شارێکی بچوکە، دەکەوێتە بەشی رۆژئاوای روباری دیجلەوەو ١٨٠کم لە باکوری موسڵەوە دوورە. بۆیە ناونراوە جەزیرە، چونکە روباری دیجلە بەشێوەیەکی کەوانەیی دەوریداوە. ئەمڕۆ پێی دەوترێت جەزیرە یاخود جەزیرەی بۆتان و قەزایەکی سەربە پارێزگای شرناخی کوردستانی تورکیایە. إبن حوقل: صورة الأرض، ص٢٠٤. یاقوت: المشترك وضعا والمفترق صقعا، طوطتنطن: ١٨٤٦، ص١٤٢. عەبدوڵلا غەفور: س. پ، ل ٣٧.

[91] **إبن شداد**: م. س، ج٣، ق١، ص٢١٣. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم ناونانەوە بگەڕێوە بۆ: سلام حسن طه: جزيرة إبن عمر في القرنين السادس والسابع الهجريين، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، أربيل: ١٩٨٩، ص٢٢، ٣٠.

[92] کەنگەوەر: شارێکە دەکەوێتە نێوان کرماشان و هەمەدانەوە، ئێستا قەزایەکی سەربە پارێزگای کرماشانەو نزیکەی ٩٤کم لێیەوە دوورە. یاقوت: معجم البلدان، ج٤، ص ٣٦٣.

ئەوەی باسکرا بەشێکی کەمە لەو ناوانەی، کە کراون بە عەرەبی، هەرچەندە ئێمە بەتەواوی نازانین کەی ئەم پڕۆسەی بەعەرەبکردنە دەستی پێکردووە، بەڵام بەدووری نازانین، کە لەکاتی وڵاتگیریەکانەوە دەستی پێکردبێت وەك لە ناونانەکەی شاری کەنگەوەردا بینیمان، بەڵام پێمان وایە سەرەتاکانی ئەم پڕۆسەیە کاتێك بە تەواوی دەرکەوت و رەگی داکوتا، کە خەلیفەی ئەمەوی، عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان ٦٥-٨٦ك/٦٨٤-٧٠٥ز سەرەتا دەستی کرد بە نووسینەوەی تۆماری باجی زەوی و زار بەعەرەبی[٩٣] و دروستکردنی دراوی عەرەبی. گرنگی ئەم کارە بە تەنها لەلایەنی ئیدارییدا نامێنێتەوە، چونکە ئەم بەعەرەبکردنە گونجاندنی زمانی عەرەبی و دەوڵەمەندکردنی بوو بە جۆرێك، کە سەرەڕای ئەوەی زمانی ئاین و رامیاری بوو، بوو بە زمانی بەڕێوەبردن و رۆشنبیرییش[٩٤]. بەم جۆرە دەسەڵاتی ناونان درا بەزمانی عەرەبی و بەرەو ئەوە دەچوو ببێتە زمانێکی گەردوونی ـ وەك پێشتر باسمان کرد ـ. ئیتر ئەم زمانە بۆ گوزارشتکردن لە پەیوەندی بەکارهێنەرەکەی بە جیهانی دەوروبەریەوە بەکار دەهات و تەنانەت کاری لەسەر گۆڕینی خودی جیهانەکەش دەکرد[٩٥]. پڕۆسەی گۆڕینی ناوەکان بەم جۆرەی باسمان کرد، گوزارشتکردنە لەوگۆشەنیگا گۆڕانکاریە (الرؤية التغيرية)، کە ـ بە بۆچوونی من ـ ئەرکەکەی لەوەدا کورت دەبێتەوە، کە شاراوەو نادیاری عەجەمی بکات بە ئاشکراو دیاری عەرەبی، بۆئەوەی لەگەڵ ئەو بارودۆخە تازەیەدا بگونجێت، کە دوای دەستبەسەراگرتنی شارو وڵاتە عەجەمیەکان لەلایەن ئەم دەوڵەتە نوێیەوە سەری هەڵداو[٩٦] لەپشت ئەم پڕۆسەی بەعەرەبکردن ــ یەکخستنەوە پڕۆسەیەکی بنیاتنان

---

[٩٣] الجهشياري: الوزراء والكتاب، باعتناء مصطفى السقا وآخرون، القاهرة: ١٩٢٨، ص ٣٨-٤٠. البلاذري: م. س، ص ٢٩٤.

[٩٤] الدوري: النظم الإسلامية، بغداد: ١٩٨٨ ص ١٤٩. الجابري: تكوين العقل العربي، ط ٧، بيروت: ١٩٨٨ ص ٦٨.

[٩٥] بڕوانە: مطاع صفدي: إستراتيجية التسمية في نظام الأنظمة المعرفية، ط ٢، بغداد: ١٩٨٦، ص ١٩٢.

[٩٦] باشترین نموونە، ئەوەیە، کە دوای گرتنی ئیسپانیا لە لایەن موسڵمانە عەرەبەکانەوە بەسەر ناوی شارەکانیدا هات، کاتێك ناوی شارەکانیان عەرەباند بۆئەوەی لەگەڵ زمانی عەرەبیدا بگونجێن،◄◄

هەبوو، کە بۆ سەپاندنی بنەما گشتییەکانی گۆشەنیگاکەی پێویستی بەوەبوو بەجۆرێك لە جۆرەکان لەڕووی تیۆریەوە ناوەکان یەك بخات[97]. کەواتە پرۆسەی ناساندن و ناونان بەم شێوەیە دەچێتە ناو چوارچێوەی ئەرکی ڕێکخستن لە دەوڵەتدا. بەڵام زانینی مێژوویی بەندی زمانی عەرەبی بووە و یەکێك بوو لە زانستەکانی ئەم زەمانەو[98] ئەرکەکەی لەو چوارچێوەیە دەرنەدەچوو،کە دەوڵەت دیاری کرد بوو. واتە دابڕانێك نەبوو لەنێوان پێدراوەکانی دەوڵەت لەناساندن و ناوناندا لەگەڵ کاری مێژوودا وەك زانینێك، کە زیاتر بایەخ بە بەرجەستەکردنی لەخۆوەی کاری دەوڵەت دەدات لە چوارچێوەی بەرجەستەکردنێکی گەورەتردا، کە مێژوو ئەنجامی دەدات، ئەویش بەرجەستەکردنی خودی دەوڵەتە. لەم ڕوانگەیەوە، دەبینین لە کتێبە مێژووییە ئیسلامییەکاندا ناوی کۆنی شارو هەرێمە کوردییەکان، کە لە زمانی کوردی و فارسی و سریانی و ئەرمەنیدا بەکاردەهاتن، لە بەرامبەر بەکارهێنانە گشتی و زۆرەکانی ناوە تازەکانیان لە ڕۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامیی باڵادەستدا دەکشێنەوەو دەبنە ناوی تایبەتی و ناوچەیی، تەنانەت ئەم کارە گەیشتبووە ئەوەی، کاتێك مێژوونووسەکان هەواڵی ئەو سەردەمەی ئەم شارو هەرێمانەیان تۆماردەکرد، کە هێشتا ئیسلام نەهاتبوو، هەر ناوە بەعەرەبکراوەکانی ئەم شارو هەرێمانەیان بەکاردەهێنا[99] نەك ناوە ئەسڵیەکانیان. واتە ئەم ناوە تازانە لە دەزگای زمانەوانی زانینی مێژووییدا چەسپێنران.

ئەم زانینە لە پرۆسەی ناونان و ناساندندا لەم سنووردا ڕانەدەوەستا، بەڵکو هەوڵی داوە ڕیشەیەکی مێژوویی قوڵ بۆ ناوی زۆربەی شارو هەرێمەکان بدۆزێتەوە. هەروەك لە باسی ڕیشە کۆنەکانی ناوی کورددا بینیمان، لێرەشدا بەهەمان شێوە هەندێك هەوڵ دەبینین، کە دەیانەوێت ناوی زۆر لە شارو ناوچەکان ببەستنەوە بە ڕیشە

بۆنموونە: گرانادا Granada کرا بە غرناطة، تۆلیدۆ Toledo کرا بە طليطلة، مەدريد Madrid کرا بە مجريط، کۆردۆبا Cordoba کرا بە قرطبة.

[97] بڕوانە: بووردیو: أسباب عملية، ص١٣٣.

[98] الخوارزمي: مفاتيح العلوم، ص٤-٥.

[99] بڕوانە: إبن قتيبة: المعارف، ص ١٩١، ٣٨٦. تأريخ اليعقوبي، مج١، ص ١٦٦-١٦٨، ١٧٦-١٧٧. ابو حنيفة الدينوري: م. س، ص ٤٣. الطبري: تأريخ، ج٢، ص٤١.

سـەراپاییەکانی مرۆڤایەتیـەوە، بەتایبـەتیش بەسـتنەوەیان بـە نـوح پێغەمبـەرو نەوەکانیەوە. بۆنمونە شاری سنجار[١٠٠] بۆیە ئەم ناوەی لێنراوە، چونکە کەشتیەکەی نـوح بـەر لوتکـە چیـای ئـەم شـارە کـەوتووەو نـوحیش وتویـەتی: "هـذا **سـن** جبـل **جـار** علینا"[١٠١] هەردوو وشەی سن، جار لە دەربڕینەکەی نوح وەرگیراون و بـوون بـەناوی ئـەم شارە، هەروەها شاری نەهاوەند[١٠٢] نوح خۆی دروستی کردووەو ـ بەپێی ئەم گێڕانەوانـە ـ نـاوە راسـتەقینەکەی نـوح آونـد بـووە، بـەڵام بۆئـەوەی ئاسـانگۆ بکرێـت کـراوە بـە نەهاوەند[١٠٣]، هەروەها نـاوی زۆر شـاری تـری وەك رەهـاو[١٠٤] هەمـەدان دەبرێنـەوە سـەر کوڕەکانی نوح[١٠٥]، هەندێ شاری تریش هەن ناوەکانیـان دەگەیەنرێتـەوە سـەر ئیـبراهیم

---

[١٠٠] سنجار: یەکێك بووە لە شارەکانی **دیار ربیعه** لە باشووری نەسیبین، بە چیاکەی بەناوبانگە، کە یەکێکە لە بەپیتترین چیاکان، لە کۆن و ئیستاشدا سەر بە شاری موصلەو نزیکەی ١٣٣کم لێیەوە دوورە. کورد بە شەنگال یاخود ژەنگار ناوی دەبەن. إبن شداد: الأعلاق الخطيرة، ج٣، ق ١، ص١٦٠. إبن سعيد المغربي: كتاب الجغرافيا، تحقيق: إسماعيل العربي، بيروت: ١٩٧٠، ص ١٥٧. موسى مصطفى أبراهيم: سنجار ٥٢١-٦٦٠ هـ / ١١٢٥-١٢٦١م دراية في تأريخها السياسي والحضاري، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلام الدين، أربيل: ١٩٨٩، ص ١٥.

[١٠١] الهروي: الإشارات الى معرفة الزيارات، تحقيق: جانبين سورديل، دمشق: ١٩٥٣، ص ٦٦. ياقوت: معجم البلدان، ج٣، ص ٢٦٢. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ناوی سنجارەوە بگەڕێوە بۆ: مصطفى إبراهيم: م. ن، ص ١٦-١٩. واتای رستەکەش ئەمەیە: ئەمە لوتکە چیایەکە توشمانبووەو ناچارین بووەستین.

[١٠٢] نەهاوەند: یەکێکە لە شارە گەورەکانی هەرێمی چیا، دەکەوێتە باشووری همەدانەوەو نزیکەی ٨٤کم لێیەوە دوورەو تائێستاش ئاوەدانە. اليعقوبي: البلدان، ص ٣٩. ياقوت: م. ن، ج٥، ص٣١٣. النقشبندي: الكرد، ص ١٧.

[١٠٣] إبن الفقيه: مختصر كتاب البلدان، لندن: ١٣٠٢ هـ/ ١٨٨٥م، ص ٢٥٨. السمعاني: م. س، ج٥، ص ٥٤١. القزويني: آثار البلاد وأخبار العباد، بيروت: ١٩٦٠ ص ٤١٧.

[١٠٤] دەکەوێتە باکووری رۆژهەڵاتی روباری فوڕات لە نزیك شاری حەران، یەکێکە لە شارە کۆنەکان و لای یۆنانیەکان بە ئۆدیسا ناسراوە. بە دێرو کڵێسا زۆرەکانی بەناوبانگەو ئێستا پێی دەوترێت ئورفەو یەکێکە لە شارەکانی کوردستانی تورکیا. ابو الفداء: تقويم البلدان، ص ٢٧٧. عبدالرقيب يوسف الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، أربيل: ٢٠٠١ ج٢، ص ١٦٤.

[١٠٥] ياقوت: معجم البلدان، ج٣، ص ١٠٦. ج٥، ص ٤١٠.

پێغەمبەر، وەك شاری حەران[١٠٦] كە بەناوی هاران كوڕی ئازەر برای ئیبراهیم پێغەمبەرەوە ناونراوە[١٠٧]. دەشوترێت شاری ئامەدو[١٠٨] سنجار دوو برا دروستیانكردوون، كە ناویان ئامەدو سنجار بووەو رەچەڵەكیان دەچێتەوە سەر ئیبراهیم پێغەمبەر[١٠٩]. ناوی زۆر شاریش هەن ریشەیەكی عەرەبی زۆر كۆنیان بۆ دروستكراوە، بۆ نمونە ناوی شاری حەلوان[١١٠] لە حلوان (بن عمران بن الحاف بن قضاعة)ەوە هاتووە، كە كاتی خۆی هەندێك پاشای عەجەم ئەم شارەیان پێبەخشیوە[١١١]، بەپێی گێڕانەوەی رەچەڵەكناسەكان ئەم حەلوانە دەچێتەوە سەر لقی قەحتانی عەرەبەكان[١١٢].

---

[١٠٦] حەران: یەكێكە لەشارە بەناوبانگەكانی هەرێمی جەزیرەو دیارمضر، دەكەوێتە سەر رێگەی موسڵ و شام لە بەشی رۆژهەڵاتی روباری فورات، سەنتەری صابئەكانەو لە پێش و لەپاش هاتنی ئیسلامیشدا ناوەندێكی رۆشنبیری گرنگ بووە. ئەمڕۆ قەزایەكی سەر بە پارێزگای رەهایە لە كوردستانی توركیا. **یاقوت: معجم**، ج٢، ص٢٣٥. عەبدوڵلا غەفور: فەرهەنگی جیۆگرافیای كوردستان، ل ٤٣.

[١٠٧] الجوالیقي: المعرب، ص ١٧١. سبط إبن جوزي دەڵێت: "دەوترێت هارانی خاڵی یەعقوب دروستیكردووەو عەرەب هەكەیان گۆڕیوە بە ح و بووە بە حەران". م. س، الفر الأول، ص٧٠.

[١٠٨] ئامەد: یەكێكبووە لە شارە هەرە گەورەكانی دیاربكر، دەكەوێتە رۆژئاوای روباری دیجلەوە، كە وەك كەوانەیەك دەوریداوە. شارێكی دێرینەو بە شورا كۆنەكانی بەناوبانگە. ئەمڕۆ پێی دەوترێت دیاربكر، كە ناوێكی تازەیەو لەم سەدانەی دواییدا لێی نراوە. یاقوت: م. ن، ج١، ص ٥٦. یوسف: الدولة الدوستكیة في كردستان الوسطی، بغداد: ١٩٧٢، ج١، ص ٧٢-٧٦.

[١٠٩] السمعاني: الأنساب، ج٣، ص ٣١٤. الهروي: م. س، ص ٦٦. معجم، ج٣، ص ٢٦٢.

[١١٠] حەلوان: لەپاش چیاكان دەكەوتە كۆتایی سنووری سەوادەوە لەنێوان بەغدادو هەمەداندا، سەرەتا سەر بە كاروباری عێراق بووەو پاشتر خراوەتە سەر كاروباری چیاكان. دوای ساڵی ٧٩٤ك/١٣٩٣ز بەهۆی جەنگەكانی تەیمورلەنگەوە خاپووركرا، دواتر ناوچەكە بە دەرتەنگ ناسراوە. **قدامە بن جعفر:** م. س، ص ١٧٣. یاقوت: معجم البلدان، ج٢، ص ٢٩٠. محەمەد جەمیل رۆژبەیانی مێژووی حەسنەنەوەیهی و عەییاری، بەغداد: ١٩٩٦، ل ٢٥٧-٢٥٨.

[١١١] الجوالیقي: المعرب، ص١٧٠. الزمخشري: الجبال والأمكنة والبقاع، تحقیق: إبراهیم السامرائي، بغداد: ١٩٦٨، ص٧٦. إبن الجوزي: المنتظم، ج١، ص٢٨. سبط إبن الجوزي: م. س، السفر الأول، ص ٦٨.

[١١٢] الهمداني: الإكلیل، ج١، ص ٢٥٦-٢٥٧.

بەهەمان شێوە ناوی شاری ئەسەد ئاباد[١١٣] دەدرێتە پاڵ (أسد بن ذي السروى الحميري) کە یەکێکە لە تەبابیعەکان[١١٤] و لەکاتی تێپەڕبوونی بەم ناوچەیەدا شارەکەی ئاوەدان کردووەتەوە، بۆیە بەناوی ئەمەوە ناونراوە[١١٥]. گێڕانەوەیەکیش هەیە دەڵێت: ناوی شاری حەران لە یەکێك لە خێڵە حەمیریەکانەوە هاتووە، کە ناوی حران بن عوف بووە[١١٦]. ئەم گێڕانەوانە لەگەڵ سەرجەم ئەو حیکایەتە ئەفسانەییانەدا دەگونجێن، کە لەبارەی پاشا حەمیریە قەحتانیەکانەوە بوون و باسی ئەو داگیرکاریانەیان دەکەن، کە گەیشتبووە ولاتی چین[١١٧]. بێگومان ئەم حیکایەتانە، وەك لێکۆڵەرێك بۆی چووە، لە بناغەدا بەرهەمی ئەو ناکۆکیە رامیارییەن، کە لەنێوان قەحتانی و عەدنانیەکاندا هەبووە[١١٨].

زۆربەی ئەمانە گێڕانەوەی قۆناغی یەکەمی تۆمارکردنی مێژوون و مێژوونووسەکانی دواییش وەریانگرتوون، بۆیە وەك یاقوت حەمەوی باسی دەکات

---

[١١٣] ئەسەدئاباد: شارۆچکەیەکە ٤٨کم لە لە شاری هەمەدان و ٤٢کم لە کەنگەوەرەوە دوورە، تا ئێستا شارێکی دیاری رۆژئاوای هەمەدانە. إبن حوقل: صورة الأرض، ص ٣٠٦. شترك: مادة أسدآباد، دائرة المعارف الإسلامية، ج٢، ص١٠٣.

[١١٤] تەبابیعە **التبابعە**: لە تبع، کە واتای شوێنکەوتنە هاتووەو نازناوی پاشا حەمیریەکانە، دەوترێت یەکەم پاشایان ئەم ناوەی لێنراوە، چونکە خەڵکی یەمەن شوێنی کەوتن. الخوارزمي: م. س، ص ٦٧.

[١١٥] مسعر بن مهلهل: الرسالة الثانية، إعتنى بنشرها: و. مينورسكي، القاهرة: ١٩٥٥، ص ١٦. ياقوت: معجم البلدان، ج١، ص ١٧٦.

[١١٦] السمعاني: الأنساب، ج٢، ص١٩٥.

[١١٧] بڕوانە ئەو رەخنانەی لەوجۆرە گێڕانەوانە گیراون، کە لەبارەی حەمیریەکانەوەن لای: **إبن خلدون: المقدمه، ص ٩–١٠**. هەروەها: جواد علي: المفصل من تأريخ العرب قبل الإسلام، بيروت: ١٩٦٩، ج٢، ص ٥١٤-٥١٥.

[١١٨] علي: م. ن، ج٢، ص ٥١٥.

زۆربەی ئەم گێڕانەوانە لە کتێبی أنساب البلادی مێژوونووس و رەچەڵەکناس هشام بن محمد إبن الکلبي[119] ٢٠٤ یان ٢٠٦ك/ ٨٢٩ یان٨٣١ز مردووە هەن[120]. بە بۆچوونی ئێمە، ئەم کارە بۆ ئەوەیە بیرەوەری شوێنەکان بسڕێتەوەو بیرەوەرییەکی تر لە شوێنیاندا دابنێت، بۆئەوەی لەگەڵ سنوورەکانی زانینی مێژوویی باو و دەرکەوتنی لە کۆئەندێشەی وەرگری ئەم زانینە مێژووییەدا بگونجێت، لێرەدا وەرگرەکە سەربەو ئومەت ـ دەوڵەتەیە، کە گشت رەهەندەکانی زانینە دیاری دەکات. بۆیە بەلامانەوە سەیر نییە، کە ئەمە لە کۆئەندیشەی دانیشتوانی ئەم شارە کوردیانەشدا رەنگی دابێتەوە[121]. بە کورتی، ئەم لێکدانەوانەی ریشەی ناوەکان رەوایەتی خۆی لە رەوایەتی هەمەکی زانینی مێژووییەوە وەردەگرێت.

ریشەی کورد لە نێوان ئەفسانەو مێژوودا

زانینی رەچەڵەکگەری

لە میانەی سەرنجدانمان لە ناونانی کورد لە چوارچێوەی عەرەبی ئیسلامییدا، بینیمان ریشەی کورد رەهەندێکی مێژوویی قووڵی هەیەو پەیوەستە بە ریشەی سەراپای مرۆڤایەتییەوە، بەڵام زانینی مێژوویی ئیسلامی سەبارەت بە ریشەی کورد بەوەندە بەس ناکات، چونکە مەسەلەی ریشەو رەچەڵەك پانتاییەکی بەربلاوی ئەم زانینە

---

[119] هشام بن محمد بن السائب بن بشیر الکلبي سالی ٢٠٤ك/٨٢٩ز یان ٢٠٦ك/٨٣١ز مردووە. زاناترین کەسی بوواری رەچەڵەکناسی و هەواڵی عەرەبی سەردەمی خۆی بووە. لەسەر دەستی باوکی و چەند کەسێکی تر فێری زانستبووە. لە الحافظة بەناوبانگەکانە، زۆر کتێبی هەبووە، بەڵام زۆربەیان فەوتاون، بەناوبانگترین کتێبی (جمهرة النسب)ە، کە باشترین کتێبی بوواری رەچەڵەکناسییە. الخطیب البغدادي، تأریخ بغداد، بیروت: د. ت، ج١٤، ص ٤٥. إبن الندیم: الفهرست، ص ١٠٨. إبن خلکان: وفیات الأعیان، ج٦، ص٨٢-٨٣.

[120] معجم البلدان، ج٣، ص١٠٦.

[121] بۆ نموونە یاقوت حەمەوی دوای باسکردنی سەرگوزشتەی کەشتیەکەی نوح پێغەمبەرو بەرکەوتنی لەگەڵ ئەو شاخەدا، کە بەهۆی قسەکەی ئەمەوە ناونرا سنجار دەڵێت: " گەورەو بچوکی ئەم شارە ئەمە دەزانن و لەنێوان خۆیاندا باسی دەکەن". م. ن، ج٣، ص ٢٦٢.

داگیردەکات. ئاشکرایە عەرەب، کە مادەی یەکەمی ئیسلامن، لە پێش ئیسلامیشدا گرنگیەکی زۆریان بە ڕەچەڵەك داوەو مێژوونووسە کۆنەکانیش بە یەکێك لە سەرچاوە سەرەکیەکانی زانیاریان داناوە لە بارەی جاهیلیەتەوە[١٢٢]. ڕەچەڵەك فۆڕمێکە لە فۆڕمەکانی گوزارەی مێژوویی و بەڵگەی بوونی هەستی مێژووییە لای عەرەب، ئەگەرچی هەر لە قۆناغی سەرزاریدا مابوویەوەو تۆمارنەکرابوو[١٢٣].

ڕەچەڵەك، واتە زنجیرەی ئەو باوك و باپیرانەی، کە کۆمەڵێکی دیاریکراو لێیانەوە پەیدابوون، ئەم کۆمەڵە شەرعیەتی بوونیان لەو زنجیرەو قووڵایی مێژوویی ئەو زنجیرەیەدا دەبیننەوە. سەبارەت بە عەرەبیش، ڕەچەڵەك "هۆیەکە بۆ یەکتر ناسین و پردێکە بۆ پەیوەندی"[١٢٤] و شارەزابوون لێی، پێویستییەکی زانینە بۆ ڕەهەندی سیاسی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی خێڵەکی باو لە دوورگەی عەرەبیداو گوزارشت لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتی ـ رامیارییەکانی نێوان خێڵە جیاوازەکان دەکات. خێڵ وەك یەکەیەکی کۆمەڵایەتی و رامیاریی تایبەتمەند، پێویستی بە ڕەچەڵەکە، کە وەك سەرمایەیەکی ڕەمزی[١٢٥] بەکاردەهێنرێت بۆ بەهێزکردنی دەمارگیری خێڵەکی[١٢٦] و خۆهەڵنان/ التباهی و شانازیکردن و جەختکرنەوە لە تایبەتمەندیەتی، جگە لەوەی، کە پاراستن و دڵنیایی

---

[١٢٢] المقدسي: م.س، ج ٢، ص ٤. الشهرستاني: كتاب الملل والنحل، تحقيق: محمد بن فتح الله بدران، ط٣، قم: ١٣٦٤ ه. ش، ق١، ص٢٤٨. ابو الفداء: م.س، ج١، ص ٩٨-٩٩.

[١٢٣] بڕوانە: روزنتال: م.س، ص ص ٣٣-٣٤. Khalidi: - op. Cit, p5

[١٢٤] ابن عبد ربه: العقد الفريد، ج٢، ص٤٩.

[١٢٥] زاراوەی سەرمایەی ڕەمزی La Capital Symbolique لە زانای کۆمەڵناسی فەڕەنسی هاوچەرخ پیەر بۆردیۆ Pieer Bourdiue وەرگیراوە، ئەو پێی وایە سەرمایەی ڕەمزی جۆرێکە لە خاوەندارێتی، کە لەلایەن چەند کەسێکی کارای کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگایەکەوە دەرکی پێدەکرێت، پێدراوەکانی ئەم دەرککردنەشیان ڕێگەی زانین و دیاریکردنی ئەو سەرمایە ڕەمزییەیان پێدەدات و چەند بەهایەکی وەك ڕەچەڵەك و شەرەف و شتی لەم بابەتەی پێدەبەخشن. سەرمایەی ڕەمزی کۆمەڵێکی دیاریکراو پایەیەکی بەرز دەدات بەو کۆمەڵە لە چاو ئەوانیترداو ڕێگەیەکە بۆ دەلالەتکردن لە شکۆمەندییەکی باڵا وەك ڕەهەندێك لە ڕەهەندەکانی دەسەڵات، یاخود ناوێکی تری ڕەوایەتی وەرگرتنە. **بووردیو**: م.س، ص١٣٦. و لە ایضا: الرمز والسلطة، ت: عبدالسلام بنعبد العلی، الدار البیضاء، ١٩٩٠، ص٧٨.

[١٢٦] بڕوانە: ابن خلدون: المقدمة، ص ١٠٢.

دەروونی بۆ ئەوانە دەستەبەردەکات، کە لەژێر باڵی ئەم خێڵەدان. بەم واتایە ڕەچەڵەك بریتییە لە ڕۆحی کۆمەڵێکی خێڵەکی داخراو بەسەرخۆیدا، بۆیە ڕەچەڵەکناسی ـ لە سادەترین دەرکەوتنەکانیدا ـ زانینێکی مێژووییە، کە گوزارشت لەو گیانەو لە داخران دەکات.

بەڵام دوای هاتنی ئاینی ئیسلام، سەرەڕای بەدرۆخستنەوەی ڕەچەڵەکناسەکان[127] واتە ئەوانەی گرنگی بە ریزکردنی ڕەچەڵەك دەدەن، لەلایەن پێغەمبەرەوە لەو فەرموودەیەدا، کە دەڵێت: "ڕەچەڵەکناسیی زانینێکە سوودی نییەو نەزانیەکیشە زیانی نییە"[128] بەڵام لە دوای مردنی پێغەمبەر، بایەخدان بە ڕەچەڵەك و تۆمارکردن و پۆلێنکردن و گرنگی پێدانی سەری هەڵدایەوە، ئەمەش لەبەرئەوەبوو، هەرچەندە ئیسلام خێڵی ملکەچی دەسەڵاتێکی باڵاترکردو تێکەڵ بە نەتەوەی تازەی کرد، بەڵام ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی ـ خێڵەکی عەرەبی هەڵنەوەشاندەوە. بۆیە ڕاستەوخۆ دوای مردنی پێغەمبەر د.خ ڕەچەڵەك دینامیکیەتی خۆی وەرگرتەوە، پێ داگرتن لەسەرئەوەی، کە دەبێت جێنشینی پێغەمبەر د.خ قوڕەیشی بێت[129] و دابەشکردنی بەخشش و تۆمارکردنی دیوانەکان لەسەر بنەمای ڕەچەڵەك و خزمایەتی پێغەمبەر[130]، وایانکرد ڕەچەڵەك و زانینی ڕەچەڵەك فاکتەری دەرکەوتن و بووژانەوە بن. ئەوەی زیاتر هانی ئەمەیدا گەیشتنی ئەمەویەکان ٤١ ك ـ ١٣٢ز - ٦٦١ك ـ ٧٥٠ز بوو بە دەسەڵات لەڕێگەی دەمارگیری خێڵایەتیەوەو لە فەرمانڕەواییدا پشتیان بەم دەمارگیرییە خێڵەکییە دەبەست و ململانێ خێڵەکییەکانیان قووڵترکردەوە، ئەمەش

---

[127] البلاذري: جمل من انساب الأشراف، تحقيق: سهيل زكار و رياض الزركلي، بيروت: ١٩٩٦، ج١، ص ١٧. المبرد: نسب عدنان وقحطان، تحقيق: عبدالعزيز الميمنى الراجكوتي، الدوحة: ١٩٨٤، ص ٩.

[128] السمعاني: م.س، ص٤٢.

[129] الماوردي: الأحكام السلطانية والولايات الدينية، بغداد: ١٩٨٩، ص ١٧ ـ ١٨. ابو يعلى الفراء: الأحكام السلطانية، تصحيح تعليق: محمد حامد الفقي، القاهرة: ١٩٣٨، ص٢٠. إبن خلدون: المقدمة، ١٠٢٠؟

[130] البلاذري: الفتوح، ق٣، ص ٥٥ بەدواوە. الطبري: م. س، ج٤، ص٢٠٩ — ٢١٠.

بووه هۆی بایەخدانی زیاتر بە تۆمارکردنی رەچەڵەك[١٣١]. هەروەها ئەوەی زیاتر هانی رەچەڵەکگەری دەدا، دەرکەوتنی ئەرستۆکراتیەتی تازە بوو لە ئیسلامدا، کە هەوڵی دەدا بە پشتبەستن بەم سەرمایە رەمزییەو هاندان بۆ لێکۆڵینەوەی پلەوپایەی خۆی بچەسپێنێت و شەرعیەت بە فەرمانڕەواییەکەی بدات، بۆیە رەچەڵەکناسی بووە زانستی پاشاکان[١٣٢] و ئەوەی لە دەسەلاتدا پێگەیەکی هەبووایە نەدەبوو ئەم زانستە پشتگوێ بخات[١٣٣]. ئەمەو زاناکانیش (الفقهاء) لەلایەن خۆیانەوە کاریان لەسەرئەوە دەکرد مۆرکێکی شەرعی بە رەچەڵەك بدەن، تەنانەت زانینی هەندێ لایەنی رەچەڵەکیان بە گرنگ و بگرە بە پێویستییەکی شەرعیش دەزانی[١٣٤].

لێرەدا دەبینین رەچەڵەك بووە بەشێك لە زانینی مێژوویی، کە تایبەتمەندی خۆی هەبوو و خاوەنی میتۆدێك بوو لەگەڵ پێویستییە هەنووکەییەکان و چێوەی ئیسلامیی زانینەکاندا دەگونجا. بۆیە رەچەڵەك چووە ناو رۆحی ئیسلامەوەو لە لێکۆڵینەوەی رەچەڵەکدا سەیرکردنێکی نوێ و گۆشەنیگایەکی ـ تارادەیەك ـ جیاواز هەبوو. تەنانەت دەتوانین بڵێین هەندێك جار لای عەرەب گۆڕانێکی ریشەیی لە بوونیادی رەچەڵەکگەریدا هەبووە، کە بەپێی سەنترالیزمی پێغەمبەر د.خ، دیارترینیان پۆلێنکردنی رەچەڵەکەکان بوو، دوای ئەو بەنو هاشم، ئنجا قورەیش، لە تۆمارکردنی رەچەڵەکەکاندا ئەمە بووە پنتی دەستپێکردنی رەچەڵەکناسی[١٣٥]. لەلایەکی ترەوە ئیتر زانستی رەچەڵەك تەنها تایبەت نەبوو بە رەچەڵەکی عەرەبەوە، بەڵکو ئەم جۆرە زانینە مێژووییە گشتێنرا، بۆئەوەی ئەو گەل و نەتەوانەی دی بگرێتەوە، کە لەگەڵ عەرەبدا لەناو چوارچێوەی

---

[١٣١] لەبارەی رۆڵی ئەمەویەکان لە هاندانی دەمارگیری خێڵایەتیدا، بڕوانە: الهمدانی: الأكليل، ج١، ص ١٥٦-١٦٠. بۆ کاریگەری ئەمە لە تۆمارکردنی رەچەڵەکدا بڕوانە: جب: علم التأريخ، ص٥٠. ابو الضيف: م.س، ص ٥٨.

[١٣٢] ابن عبد ربه: م.س، ج٢، ص٧٧.

[١٣٣] رِوانة: ابن قتيبة: م.س، ص٣. غرس النعمة: الهفوات النادرة، تحقيق:صالح الأشتر، دمشق: ١٩٦٧، ص ٣٧٢–٣٧٣. بۆ هەمان بۆچوون بڕوانە: Khalidi: - op. Cit, p56

[١٣٤] إبن حزم: م.س، ص ٢. إبن خلدون، تأريخ ابن خلدون، ج٢، ص ٤-٥.

[١٣٥] إبن سعد: الطبقات الكبرى، حققه: إحسان عباس، بيروت: د.ت، ج١، ص٢٠-٢٥. المبرد: م.س، ص٣. ابن حزم: م.ن، ص.

فەرمانڕەوایی ئیسلامدا بوون، بۆیە دەبوو ڕەچەڵەك پێداویستییە ڕەمزییەکانی ململانێی نێوان کەرتە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان و دەستە ناتەباکانی ناو ئەم چوارچێوەیە دەستەبەر بکات. ئیتر ڕەچەڵەکناسی زیاتر فراوان بوو و ڕەچەڵەکی گەل و نەتەوە جیاوازەکانی تری ـ بەکوردیشەوە ـ لەخۆ دەگرت.

ریشەو ڕەچەڵەکی کورد هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانی زانینی مێژوویی ئیسلامییەوە بایەخێکی زۆری پێدرابوو، ئەم ریشەیە یەکێك بوو لە بابەتە باوەکان و گەلێ بۆچوون و رای جیاواز لەبارەیەوە هەبوو[١٣٦]. مێژوونووس و ڕەچەڵەکناسە یەکەمەکانی وەك: **وهب بن منبه**[١٣٧] و **أبو اليقظان النسابة**[١٣٨] و هەروەها **هشام بن محمد الكلبي** و هیتد... لەچوارچێوەی لێکۆڵینەوەی گشتی ڕەچەڵەکەکاندا بایەخیان بەم بابەتە دابوو. نەك هەر ئەمە، بەڵکو مێژوونووسێکی دیاری وەك **إبن القتيبة الدينوری**[١٣٩]کتێبێکی تایبەتی لەبارەی ریشەی کوردەوە بەناوی أنساب الأكراد

[١٣٦] المسعودی: مروج الذهب، ج١ ص٤٣٥. المقريزي، المواعظ والأعتبار، ج٢، ص٢٣٢.

[١٣٧] وهب بن منبه بە ئەسڵ فارسەو لە دەوروبەری ساڵی ٣٤ك/٦٥٤-٦٥٥ز لە یەمەن لەدایکبووە. لە هەواڵگێڕەوە الأخبارییىنة یەکەمەکان بوو، بە گێرانەوەی حیکایەتی مێژوویی ناسراوە، زۆر شتی لە کتێبە کۆنەکانەوە دەگواستەوە. لە دانراوەکانی: کتێبی الملوك المتوجة من حميره، کە بنەمایەك بوو بۆ کتێبی التيجان في ملوك حمير واليمن. لە ساڵی ١١٤ك / ٧٣٢ز کۆچی دوایی کردووە. **إبن قتيبة: م.س، ص٢٠٢. ياقوت: معجم الأدباء، ج١٨، ص ٢٥٩–٢٦٠.**

[١٣٨] ابو اليقظان النسابة ناوی سحيم بن حفص، یاخوود سحيم بن قادمة لە هەواڵ **الڵخبارو** ڕەچەڵەك شارەزابو، ئەوەی ئەو لەبارەی هەواڵ الاخبارو ڕەچەڵەکەکانەوە دەیگێڕایەوە جێی متمانەی مێژوونووسەکان بوو. خاوەنی کتێبی **النسب الكبير و نسب تميم** و زۆر کتێبی ترە. ساڵی ١٩٠ ك / ٨٠٥-٨٠٦ز مردووە. الجاحظ: رسائل الجاحظ، ج٢، ص ٢٢٦-٢٢٧. إبن النديم: الفهرست، ص ١٤٤.

[١٣٩] **إبن قتيبة الدينوری ناوی ابو محمد عبدالله بن مسلم بن قتيبەیە.** لە دەوروبەری ساڵی ٢٧٣ك/٨٢٨ز لەدایکبووە، بە الدينوری ناسراوە، چونکە لەم شارە کوردیەدا سەرۆکی دادگابوە. لە نووسەرە مەوسوعیەکانە، لە زۆربەی زانست و مەعریفە باوەکانی سەردەمی خۆیدا دانراوی هەیە، لە بابەتی مێژوو و هەواڵ الأخباردا زۆر لێهاتوو بووە. ساڵی ٢٧٠ك / ٨٨٣ز مردووە. إبن النديم:. ن، ١٢١-١٢٢. إبن خلكان: م.س، ج٣، ص٤٢-٤٣. مصطفى: م.س، ج١، ص ص ٢٣٩ – ٢٤١.

داناوه[١٤٠]. ئاشکرایە دینەوەری لەو کەسانەیە، کە گرنگیان بە ریشەی کورد دەدا، بۆیە ـ بەلای إبن قتیبەوە ـ ئەو ریشەیەی کوردی لێوە هاتووە[١٤١]بەشێکە لەو زانینانەی، کە ناتوانرێت لە ئەنجوومەنی پاشاو خانەدانەکاندا پشتگوێ بخرێت و باس نەکرێت[١٤٢]. ئەوەی جێی داخە ـ بەپێی زانیاری ئێمە ـ کتێبی ناوبراو لەبارەی ریشەی کوردەوە لە کتێبە ونبووەکانەو هیچ ئاسەوارو هەواڵێکی نەماوە،[١٤٣]ئەگەر ئەو کتێبە بمابایە سوودی زۆری دەبوو بۆ شیکردنەوەو لێکۆڵینەوەی ئەو راوبۆچوون و وێناکردنانەی لە سەردەمی إبن قتیبەدا لەبارەی رەچەڵەکی کوردەوە هەبوون. هەرچەند لەو باوەڕەداین ئەوەی ئیبن قوتەیبە لەو کتێبەدا باسیکردووە بەزۆری لەوە دەرناچێت، کە ئەو و مێژوونووسەکانی پێش خۆی و سەردەمی خۆی لەو بووارەدا وتویانە، بەتایبەتی ئەوەی مەسعودی کردوویەتی و لە کتێبەکانیدا، ئەگەر بە کورتیش بێت، لەبارەی ریشەو رەچەڵەکی کوردەوە زۆر گێڕانەوەی کۆکردووەتەوە.[١٤٤]لێرەدا ئێمە نامانەوێت بەنێو وردەکاری ئەم گێڕانەوە جیاواز و لێکدژانەدا رۆبچین، کە لەبارەی ریشەی کوردەوەن، چونکە پێش ئێمە، لێکۆڵەری دی ئەم کارەیان کردووەو خوێنەر دەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ کتێبەکانی ئەوان،[١٤٥]هەروەها بە مەبەستی دووبارەنەکردنەوەی وتەکانی ئەوان، ئەوەندە باس لەو

---

[١٤٠] حاجي خليفة: كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، ط فلوكل، ج٣، ص ١٠٨. بهزاد شرفخان: حول المصادر التأريخية المؤلفة خصيصاً لتأريخ الكرد و كردستان خلال العصور الوسطى، مجلة شانەدەر، ع٢، اربيل: ١٩٩٧، ص ٨٢.

[١٤١] المعارف: ص ٢٧٠.

[١٤٢] م.ن، ص٢.

[١٤٣] بڕوانە: شرفخان: م.س، ص ٨٢.

[١٤٤] مروج الذهب، ج١، ص ص ٤٣٥-٤٣٦. التنبيه والأشراف، ص٩٤.

[١٤٥] تازەترین و دیارترین هەوڵی زانستی بۆ لێکۆڵینەوەی گێڕانەوە ئیسلامییەکان لەبارەی ریشەی کوردەوە، ئەو کارەیە، کە لێکۆڵەری ئەرمەنی ئەرشاك بوولادیان لەنامەی دکتۆراکەیدا سەبارەت بە ریشەی کورد لەسەردەمی ئیسلامیدا کردوویەتی. بوولادیان کەسێکە، کە گرنگییەکی زۆر بە کورد و مێژووی کورد داوە. بڕوانە: أرشاك بوولاديان: الأكراد حسب المصادر العربية، نقله الى العربية: خشادور ها ريان و عبدالكريم ابو زيد، يريفان: د.ت ص ص ١٠٤-١٤٠. دەربارەی ئەوەی لای بلدانیون و گەڕۆکە موسڵمانەکان لەبارەی ئەم بابەتەوە هاتووە بڕوانە: مام بكر، الكرد وبلادهام، ص٢١٤ -٢٢١.

گێڕانەوانە دەکەین، کە پەیوەندی بەوەوە هەیە، کە ئێمە دەمانەوێت شیی بکەینەوەو لێی بکۆڵینەوە.

ریشەی کوردو ململانێی فارس ـ عەرەب

بە شێوەیەکی گشتی لە زانینی ئیسلامییدا سێ چوارچێوەی گشتی هەیە بۆ ریشەی کورد: چوارچێوەی یەکەم لە ریشەی سەراپای کورددا خۆی دەنوێنێت، دەتوانرێت بە ریشەی ئیسرائیلی ناوببرێت، چونکە مێژوونووسەکان لە دارشتنی ئەم ریشەیەدا، کە ـ پێشتر هەندێك لایەنیمان روونکردەوە ـ پشتیان بە کتێبی پیرۆز و گێڕانەوە ئیسرائیلیەکان بەستووە. ئەوەی لەبارەی سلێمان پێغەمبەرەوە وتمان و بەکوردکردنی (استکراد) ئەوانەی شەیتان لاقەیکردن و دانانی کورد بە جنۆکە، هەموو ئەمانە دەچنە ناو ئەم چوارچێوەیەوە، سەرباری ئەوەی ئەم چوارچێوە ئیسرائیلیەی ریشەی کورد لە زانینی مێژوویی ئیسلامییدا کەس زۆر بۆی بە پەرۆش نەبووە، بەڵام ناوەرۆکی ئەم حیکایەتە، واتە ئەوەی کورد لە جنۆکەن، تا ئەم دواییەش لە یادەوەریدا مابوویەوەو لای هەندێك هەر بەکاردەهێنرا[١٤٦].

چوارچێوەی دووەم چوارچێوەیەکی فارسییە، کە ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە تەنانەت دوای باڵادەستبوونی رۆشنبیریی عەرەبی لەژێر پەردەی ئیسلامدا، رۆشنبیریی فارسی لە کایەی ئیسلامییدا ئامادەییەکی بەهێزی هەبووە. لەم چوارچێوە فارسیەدا مێژوونووسەکان ریشەی کورد دەبەستنەوە بە چیرۆکی ئەفسانەیی زوحاکەوە[١٤٧] کە زۆربەی مێژوونووسەکان بە یەکێك لە پاشا کۆنەکانی فارسی دادەنێن و لەباسکردنی هەندێك لایەنی حیکایەتی ئەفسانەیی زوحاکدا جیاوازیان هەیە. وادیارە ئەم حیکایەتە لەناو مێژوونووسەکاندا بە رادەیەك باوبووە، کە کەم کتێبی مێژوویی هەیە باسی

---

[١٤٦] بۆ نموونە بڕوانە: العمري، مسالك الأبصار، ج٣، ص ١٢٩.

[١٤٧] لای فارس پاشا بیوراسبە، بەڵام خوارزمی دەڵێت وشەی ضحاك لە ئەسڵدا **دهاك**ەو لە عەرەبیدا بووە بە ضحاك، **دهاك** واتە دە بەڵا(**عشرة آفات**) هەروەها وتراوە بە عەرەبکراوی وشەی **آزدها** واتە تنینە. **مفاتيح العلوم:** ص٦٣. ئەم بۆچوونە ئەفسانەییە پەسەند دەکەین، هەرچەندە لە ئەسڵدا بێجێیە.

نـەکردبێت. وەك دەگێڕرێتـەوە زوحـاك پاشـایەکی زۆردار بـووەو دوو زیـادە ئێـسك[١٤٨]، وتراویشە دوو مار[١٤٩] لەسەر شانی دەرهاتوون، خواردنیـان مێـشکی مـرۆڤ بـووە، بۆیـە دەبوو رۆژانە دوو کەس بکوژن، بۆئەوەی مێشکیان دەرخواردی مارەکان بـدرێت، بـەڵام چێشتلێنەرەکەی[١٥٠]یان ئەو وەزیرەی ئەم کارەی پێ سـپێـررابوو، هەندێ لـە کەسـەکانی ئازاد دەکردو بەدزییەوە دەیناردن بـۆ چـیاکان و شـوێنە دوورەدەسـتەکانی وڵات[١٥١]و لـە گوندو ئـاوەدانی نزیـك نەدەبوونـەوە،[١٥٢] ئـیتر لـەوێ بوونـە کێـوی و منـداڵیان بـووە و زیادیان کرد، ئەمانە بوونـە ریـشـەی کـورد.[١٥٣]مەسـعودی لـەم ئەفسانەیە دەدوێـت و دەڵێت: "ئەوەی لەبارەی زوحاکەوە باسمان کرد نە فارسەکان و نە مێژوونووسـە دێـرین و نوێکـان نکـوڵی لێناکـەن".[١٥٤]ئەمـەش بەڵگەیـە لەسـەر ئـەوەی ئـەم ئەفـسانەیە لای مێژوونووسەکان پەسەندبووە، بەتایبەتی ئەگەر ئەوەش بزانین، کە ئەفسانەی زوحـاك لـە کۆن و لە ئێستاشدا لەناو کوردو فارسدا باوە[١٥٥]، سەرەڕای ئەوەی ئەم ئەفسانەیە لەگەڵ

---

[١٤٨] ابو حنيفة الدينوري: الأخبار الطوال، ص ١٠-١١. الطبري: م.س، ج١، ص١٩٦. الخوارزمى: م.ن، ص٦٣. إبن نباتة: سرح العيون في شرح رسالة إبن زيدون، تحقيق: محمد ابوالفضل إبراهيم، بيروت: ١٩٨٦، ص ٧٦. سلعة زيادە ئێسكێکە، کە پێست شەق دەکات.

[١٤٩] المقدسى: م.س، ج١، ص٢٨١. إبن حبيب: المحبر، تحقيق: إيزة ليختن شيتز، بيروت: د.ت، ص ٣٩٣. المسعودى: مروج الذهب، ج١، ص ٤٣٥. البيرونى: الآثار الباقية، ص ٢٢٧.

[١٥٠] الثعالبى: تأريخ غرر السير المعروف بسير ملوك الفرس، طهران: ١٩٦٣، ص ٢٤. المقدسي: م.ن.ص.

[١٥١] ابو حنيفة الدينوري: م.ن، ص٥. المسعودي: م.ن.ص ٤٣٦. إبن نباتة: م.ن.ص.

[١٥٢] إبن قتيبة: م.ن،ص٧٠. المسعودي: م.ن، ج١، ص٤٣٦. الثعالبى: م.ن، ص٢٥. البيرونى: م.ن،ص٢٢٧.

[١٥٣] ابو حنيفة الدينورى: م.ن.ص. سبط إبن الجوزى: م.س، ص ٢٥٦. إبن نباتة: م.ن.ص.

[١٥٤] مروج الذهب: ج١، ص٤٣٦.

[١٥٥] بۆ نموونە بڕوانە: مسعر بن مهلهل: الرسالة الثانية، ص ٢٢. ياقوت: معجم البلدان: ج٤، ص ص ٣١٦-٣١٧. حسين مجيب المصري: الأسطورة بين العرب والفرس والترك، القاهرة: ٢٠٠٠، ص ١٠٠-١٠٢. کورد ئەمڕۆ بە زوحاك ناوی دەبەن و زۆر لەو ئاسەوارە کۆنانەی لە کوردستاندا ماونەتەوە دەیاندەنە پاڵ زوحاك. بگەڕێوە بۆ: عبدالرقیب یوسف: شوێنەوارەکانی نەوێ لە شاخی سورێن، هەرێمی کوردستان: ١٩٩٤، ل ٣١ بەدواوە.

ئەفسانەی بابلی و یۆنانیەکاندا رووی لێکچوونی هەیەو کاریگەری ئەوانی لەسەرە[156]، بەلام ناتوانین ئەوەی لێداماڵین، کە راستییەکی مێژوویی تێدایە[157].

ئەمە تاکە هەوڵی فارس نییە بۆئەوەی ئینتیمای کورد بدەنە پاڵ خۆیان، بەڵکو سەبارەت بە عەقڵیەتی باوی ئەو سەردەمە، لەبارەی ئەم ئینتیمایەوە هەندێك گێڕانەوەی تریان هەیە، کە بەجێترن، بۆنمونە باسی ئەوە دەکرێت، کە رەچەڵەکی کورد دەگەڕێتەوە سەر ئەو پاشا فارسەی، کە هەموو گەلە فارسیەکان لەوەوە هاتوون[158]. هەندێك مێژوونووس، بەتایبەتی ئەوانەی سەردەمەکانی دواتر، تەنها بەوەندە دەوەستن، کە کورد دەبەنەوە سەر فارس، بێ ئەوەی لە وردەکاریەکاندا قووڵ ببنەوە.[159] هەندێك مێژوونووسیش هەن بە چەسپاندنی یەکێتیی ریشەی سەراپایی کوردو فارس، یەك ریشەیی کوردو فارس دەسەلمێنن[160].

هاوکات لەگەڵ ئەم جەختکرنە لەسەر فارسبوونی کورد، جەختکرنێکی بەهێزتر هەیە لەسەر ئەوەی، کە رەچەڵەکی کورد عەرەبیە ئەمە چوارچێوەی سێیەمە - و. لەم چوارچێوەیەدا کورد لە خێڵە عەرەبییە عەدنانیەکانن[161]، کە بەهۆی ململانێ لەگەڵ

---

[156] المصری: م.ن، ص٩٤، ئەویش وەریگرتووە لە: Cojee: - Studies Shahnama ,Bombay, pp 7-8 .

[157] دیاکۆنۆف، کە پسپۆڕێکی مێژووی رۆژهەلاتی کۆنە، دەڵێت: زوحاك، کە بە بیوراسب، استیاگ، ئەستیاجر، ئەژدەهاك، ئەشتومیگۆ، ئیختومیگۆش ناو دەبرێت، لەراستیدا دوا پاشای ئیمپراتۆریەتی میدیایە، کە لە نێوان سالانی ٥٨٤/٥٨٥ - ٥٤٩/٥٥٠ پ م فەرمانڕەواییکردووەو لەسەر دەستی کورشی ئەخمینی دامەزرێنەری دەوڵەتی ئەخمینی کۆتایی بە فەرمانڕەواییەکەی هێنراوە. بڕوانە: میدیا: وەرگێرانی: بوورهان قانیع، بەغداد: ١٩٨٧، ل ٥٧٧.

[158] المسعودی: التنبیه والأشراف، ص ٩٤. العمري: مسالك الأبصار، ج٣، ص ١٣٠. المقريزي: السلوط، ج١، ص ٢٣٢.

[159] ابوالفداء الأیوبی: م.س، ج١، ص٨٣. إبن الوردي: م.س، ج١، ص٧٢. المقريزي: المواعظ والإعتبار، ج٢، ص ٢٣٢.

[160] إبن خلدون: تأریخ إبن خلدون، ج١، ص٩. هەروەها: القلقشندي: قلائد الجمان: ص٣١.

[161] عەدنانی: نزاریەو **المعدیة**شیان پێدەوترێت. دەڵێن ئەمانە نەوەی ئیسماعیلی کوڕی ئیبراهیم پێغەمبەرن، لەبەرئەوەی چونەتە پاڵ عەرەبی عاربە **العرب العاربة** و عەرەبیان لێوەرگرتوون،بەوە ناسراون، کە عەرەبی بەعەرەبکراون العرب المستعربة. علي: م.س، ج١، ص ٣٧٥ بەدواوە.

خێڵـەکانی دی یـان بـۆ پەیـداکردنی لـەوەڕگاو ئـاو، ناچـاربوون بـەرەو شـاخەکان کۆچبکەن[١٦٢]. هەروەها دەڵێن[١٦٣] لە خێڵە قەحتانیەکانی یەمـەنن[١٦٤] و دوای تێکـشکانی بەنـداوی مـەئرەب؛ یەمـەنیان بەجێهێـشتووەو بـەرەو چیاکان چـوون[١٦٥]. لـە هـەردوو بارەکەدا چیا بووەتە نشینگەیان و بەتێپەڕبوونی کـات زمـانی عـەرەبیان بیرچـووەتەوەو "زمانەکەیان بووە بە عەجەمی"[١٦٦].

یەکێك لە لێکۆڵەرەکان بۆئەوە دەچـێت، کـە سـووربوونی هەنـدێك مێـژوونووس لەسەرئەوەی کورد ببەنـەوە سـەر عـەرەب، بەرژەوەنـدی خەلافـەتی عـەرەبی ئیـسلامی لەپشتەوەیە بۆ ڕاکێشانی کـوردە بـەلای خۆیـداو دەرخـستنی ئینتیمایـان بـۆ عـەرەب، ئەمــەش لەچوارچـێوەی ئـەو هەوڵـە بەردەوامانـەی عەرەبـدا دێـت بـۆ لـەخۆگرتنی میللەتــەکانی ئـەو وڵاتانــەی، کــە داگیریانــدەکردن و دەســەڵاتی خۆیــان بەســەردا دەسەپاندن[١٦٧]. بەڵام ئێمە بۆچوونێك زیاد دەکەین ـ، کە لەوانەیە هەڵە نەبین ـ و دەڵێین ئەم سووربوونەیان لەسەر عـەرەبێتی کـورد لـە ئـەنجامی ئـەو ناکۆکیـەوە هـاتووە، کـە لەنێوان عەرەب و فارسدا هەبوو لەسەر ڕیشەی کورد و ئەوەی ئایا کورد دەچێتەوە سەر کام لەم دوو نەتەوەیە. ئەم کێشەیە لە دێڕەشیعرێکدا بەرجەستەبووە، کە ـ خاوەنەکـەی نەزانراوە ـ و لەناو ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامییدا باوبووەو دەڵێت:

---

[١٦٢] المسعودي: مروج الذهب، مج١، ص٤٣٥.

[١٦٣] الأنصاري: نخبة الدهر في عجائب البر والبحر، لايبزك: ١٩٢٣، ص ٢٥٥. مرتضى الزبيدي: تاج العروس من جواهر القاموس، بيروت: د.ت مج٢، ص ٤٨٤.

[١٦٤] قەحتانی: دەگەڕێنەوە بۆ قەحتانی باپیرەی عەرەبی باشوور، پێشیان دەوترێت یەمانی **اليمانية**. زانا ڕەچەڵەکناسەکان و **اهل الأخبار** ناوی عەرەبی عارەبە **العرب العاربة**یان لێناون. لەبارەیانەوە بگەڕێوە بۆ: **علی**: م.ن، ج١، ص ٣٥٤ بەدواوە.

[١٦٥] بەنداوی مەئرەب: ئەو بەنداوەیە، کە پاشاکانی (وڵاتی سەبەء - سبأ)ی یەمەن بەمەبەستی پاراستنی شاری مەئرەب لە لافاو، دروستیانکرد، ئەم بەنداوە لەنێوان ساڵانی٥٣٩ بۆ ٥٦٥ك تێکشکاوە. ئەم ڕووداوە بە لافاوی بێسنوور یان زیانبەخش سيل العرم ناسراوە. بڕوانە: جرجي زيدان: العرب قبل الأسلام، راجعه وعلق عليه: حسين مؤنس، مصر: د.ت، ص١٧٢ ـ ١٧٨.

[١٦٦] المسعودي مروج، مج١، ص ٤٣٥.

[١٦٧] بوولادیان: م.ن، ص١٠٧.

لعمرك ما كرد من ابناء فارس ولكنه كرد بن عمر بن عامر[١٦٨]

واته: سوێند دەخۆم، کە کورد نەوەی فارس نین، بەڵکو کوردی کوڕی عومەری کوڕی عامرن.

ئەم گرنگیدانەی زانینی مێژوویی ئیسلامیی بە رەچەڵەکی کوردو ناکۆکی عەرەب و فارس لەبارەیەوە، بەشێکە لەو ململانێیەی، کە لە سەدە سەرەتاییەکانی کۆچیداو لە کاتی باڵادەستی رۆشنبیریی ئیسلامییدا لەنێوان فارس و عەرەبدا هەبووە و بە بزوتنەوەی نەتەوایەتی (الحركة الشعوبية)[١٦٩] ناودەبرا، گرنگترین رەنگدانەوەی ئەو ململانێیەش جەختکردنەوە بوو لەسەر رەچەڵەك و ئەوەی، کە کام رەچەڵەکەیان پایەدارترن، عەرەب یان فارس[١٧٠]. لە گەرمەی ئەم ململانێیەدا بایەخدان بە رەچەڵەك زیادی کرد. سەبارەت بە عەرەبیش ئەو مشتومڕانەی لەگەڵ شعوبیەکان و بە تایبەتی فارسەکاندا هەیانبوو لەسەرئەوەی تانەیان لە عەرەب دەداو بەکەم سەیریان دەکردن، بووە هۆی سووربوون لەسەر لێکۆڵینەوەی رەچەڵەك لەلایەن رەچەڵەکناسە عەرەبەکانەوە بەمەبەستی بەرگریکردن لە سەنتراليزم و رۆڵ و پێگەی کۆمەڵایەتییان[١٧١]. فارسەکانیش لای خۆیانەوە بایەخیان بە رەچەڵەك دەداو دەستیانکرد بە دانانی درەختی رەچەڵەك

---

[١٦٨] الأزهري: تهذيب اللغة: ج١، ص ١٠٩. إبن منظور: لسان العرب: ج٣،ص ٢٣٩. هەروەها وشەی کورد لە نێوەدێڕی یەکەمدا بەشێوەی کۆ واتە **الأكراد** هاتووە. بڕوانە: إبن دريد: جمهرة اللغة، ج٢، ص ٢٥٥. إبن خلكان: وفيات الأعيان: ج٥، ص ٣٥٨.

[١٦٩] بزوتنەوەی شعوبیەت (الحركه الشعوبيه): بزوتنەوەیەکی عەجەمی رکابەری دەسەڵاتی رامیاری و بەڕێوەبردن و رۆشنبیری رەهای عەرەبی بوو، لەکایەی ئیسلامیداو لەگەڵ میللەت و نەتەوەکانی تردا سازشیاندەکردو رێکدەکەوتن. هەندێك لەو شعوبیانە لە کەمکردنەوەی پایەی عەرەب و باسکردنی کەموکوڕییەکانیدا زیادەڕۆییان دەکرد. بگەڕێوە بۆ : الدوري: الجذور التأريخية للشعوبية، بيروت: ١٩٦٢ ص ص ٩-٢٧. محمود إسماعيل: الحركات السرية في الأسلام ـ رؤية العصرية، بيروت: ١٩٧٣، ص ص ٢٠١ – ٢٠٦.

[١٧٠] قارن : إبن قتيبة: كتاب العرب أو الرد على الشعوبية، ضمن كتاب: رسائل البلغاء، إختيار وتصنيف: محمد كَرد علي، القاهرة: ١٩٥٤ ص ص ٣٥٢ – ٣٥٥. إبن عبد ربه: م.س، ص٣٥١-٣٥٢. النويري: نهاية الأرب، السفر الثاني، ص ٢٧٦.

[١٧١] سزكين: تأريخ التراث العربي، ج٤، ص ٤٠٦. الدوري: بحث في نشاءة، ص ١٤٠. مصطفى: التأريخ العربى، ج١، ص ١٤٠.

(شـجره الانـساب)ی تایبـەت بـەخۆیان و دیـاردەی خۆبردنەوەسـەر پاشـاو کەسـایەتیە کۆنـەکانی فـارس لەناویانـدا تەشـەنەیکرد[١٧٢]. لـەم روانگەیـەوەو بـە گەڕانـەوە بـۆ بابەتەکەمان، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، هەریەك لەم دوو لایەنە هـەوڵی دروسـتکردن و هەڵبەسـتنی گێڕانـەوەی جیـای داوەو لـە ڕێگەیـەوە کـوردی بردووەتـەوە سـەرخۆی تـا لەبەرامبەر ئەوی تـری نـەیاردا پایـەی بەرزبێتـەوە. تەنانـەت ئـەم ململانێیـە لـەبارەی ریشەی کوردەوە ریشەکانی ئەو گێڕانەوە فارسیەشی گرتەوە، کە باسمان کرد و پەیوەست بوو بە زوحاکەوە، لێرەدا ململانێی نێوانیان لەبارەی ریشەی زوحاکەوە بوو و لەسەرئەوە ناکۆك بوون، کە زوحاك لـە کامیانـە[١٧٣]، عـەرەبـەکان بانگەشـەی ئـەوەیان دەکـرد، کـە زوحاك لەوانە[١٧٤].

کەواتە لەم بارەدا دەتوانین بڵێین، کە دروستکردنی ئەم رەچەڵەکە بۆئـەوە نـەبووە خودی کورد بناسن، لەپێناو ئەوەشدا نـەبووە لـە راسـتییەکی مێـژوویی بکۆڵنـەوە بـەو چەمکەی، کە ئەمڕۆ هەیە، بەڵکو دەچێتە ناو بەشی هەستانی ئەویتر بە دروسـتکردنی مێژوویەکی ناڕاست وەك پێویستییەك، کە دەیەوێت بەهۆیـەوە بۆچـوونە تایبەتیـەکانی خـۆی لـەبارەی بکـەرە مێژووییـەکانی ئـەو گێڕانەوانـەوە بـسەپێنێت، بەمەبەسـتی پاکانەکردن بۆ هەڵوێستەکان و بەهێزکردنی پێگەو زیادکردنی سەرمایەی رەمـزی خـۆی لەسەر حسابی لایەکەی تر، وەك لەمەودوا باسی دەکەین.

ئەگەر بە وردی سەرنج بدەینە جۆرێکی تر لە ناکۆکی لەبارەی ریشەی کوردەوە، ئەوا ئەم مەبەسگەراییەی گێڕانەوکان رۆشنتردەبێتەوە، چونکە نـاکۆکی لەسـەر ریـشەو بەکارهێنانی وەك بیانوویەك، تەنها لەنێوان عەرەب و فارسدا قەتیس نـەمابوو، بـەڵکو ئەم ناکۆکیە لـەنێو عـەرەبـەکان خۆشـیاندا دەبینرێـت و لـە ململانـێ و نـاکۆکی نێـوان قەحتانی و عەدنانیەکاندا خۆی دەنوێنێت. لێرەدا رەچەڵەك سەرمایەیەکی رەمـزی بـوو بەدەست هەریەکەیانەوە بۆ رووبەڕووبوونەوەی ئـەوی دی. ئـەم ململانـێ خێڵەکیـە، کـە

---

[١٧٢] بڕوانە: ذبيح الله الصفا: حماسة سراي در إيران، تهران: ١٣٥٢هـ. ش، ص ٥٧٤.

[١٧٣] المسعودي: مروج، ج١، ص ٤٣. ابو الفداء: المختصر، ج١، ص٨٣.

[١٧٤] الطبري: م.س، ج١، ص ٢٩٤. الثعالبي: م.س، ص ١٨. المسعودي: التنبيه والأشراف، ص ٩٢ ـ ٩٣. إبن الجوزي: م.س، ج١، ص ١٣٥.

بنەمایەکی ئابووری و رامیاری هەبوو، هاوکات بوو لەگەڵ تۆمارکردنی رەچەڵەك و چەسپاندنی لەلایەن رەچەڵەکناسە لایەنگرەکانەوەالمتحزبین، کە پشتگیری دەستەیەکیان دەکرد دژی دەستەیەکی دی و ـ وەك لێکۆڵەرەکان دەڵێن ـ ئەمەش بەئاشکرا کاریگەری هەبوو لەسەر پرۆسەی تۆمارکردنی رەچەڵەکەکان و دروستکردنی زۆر هەواڵ الأخبار و حیکایەتی ناواقیعی[١٧٥]. ئەم لایەنانە هەر بەوەندەوە نەدەوەستان، کە خۆیان بە رەچەڵەکە عەرەبیەکەیانەوە هەڵکێشن، بەڵکو مەسەلەکە ئەمەی تێپەڕاندو هەر دەستەیەك بەوە خۆی هەڵدەکێشاو شانازیدەکرد، کە سەر بە یەکێك لە نەتەوە دیارو ناسراوەکانە، بۆنمونە عەدنانیەکان لافی ئەوەیان لێدەدا، کە لە فارس و رۆم و ئیسرائیلیەکانن، قەحتانیەکانیش خۆیانکردبووە خزمی یۆنانیەکانیان[١٧٦]. بۆیە ئاسایی بوو ئەم ناکۆکیە کوردیش بگرێتەوە[١٧٧].

لە قەحتانیەکان هشام بن محمد الکلبي[١٧٨]سەرپەرشتی ناکۆکیەکەی دەکرد، بەڵام لەلایەنەکەی دی ابو الیقظان النسابة بەڕێوەی دەبرد، کە خۆی سەر بە یەکێك لە هۆزە عەدنانیەکان بوو[١٧٩]. ابن الکلبي لافی ئەوەی لێدەدا، کە کورد دەگەڕێنەوە سەر کرد بن عمرو مزیقیاء بن عامر ماء السماء[١٨٠] زۆربەی مێژوونووسەکان لەسەر زاری ئەم

[١٧٥] بگەڕێوە بۆ: علي: م.س، ج١، ص ٤٩٤ — ٤٩٥. الدوري: م.س، ص ١٥.

[١٧٦]بڕوانە: المسعودي: التنبیه، ص ص ٩٤ — ٩٦. مروج، ج١، ص ٢٠٦ — ٢٠٧ — ٢٤٧. بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: علي: م.س، ج١، ص ٤٩٦ — ٥٠٠.

[١٧٧] لێکۆڵەری بەناوبانگ جواد علی یەکەم کەسە، کە تێبینی ئەم بەکارهێنانە پاساوگەریە (الاستخدام التبریری)ەی ریشەو رەچەڵەکی کوردی کردووە لەو ناکۆکیەدا. بڕوانە: م.ن، ج١، ص ٤٩٨.

[١٧٨] الهمداني: الأکلیل، ج١، ص ٨٤.

[١٧٩] الطبري: م.س، ج٤، ص ٤٤٩.

[١٨٠] عمرو مزیقیاء بن عامر ماء السماء بن حارثة الغطریف بن أمرء القیس الأزدة، دوای تێکشکانی بەنداوی مەئرەب بەرەو باکوور رۆیشتن، ناونراوە **مزیقیاء** چونکە هەموو رۆژێك **جلێکی** حلەیەکی نوێی دەدڕاند، دەشوترێت بۆیە بەوە ناونراوە چونکە خوا پارچەچارچەی کردوون مزقهم. إبن درید: الأشتقاق، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، القاهرة: ١٩٥٨، ص٤٣٥. إبن حمدون: التذکرة الحمدونیة، تحقیق: إحسان عباس و بکر عباس، بیروت: ١٩٩٦، مج٧، ص ٣٧١.

هەواڵگێڕەوە (الأخباري)یەوە ئەم گێڕانەوەیان هێناوەو باسیان کردووە[١٨١]، سەرەڕای ئەوەی، کە لەبارەی ریشەی قەحتانی کوردەوە زۆر گێڕانەوەی تر هەن[١٨٢]، بەڵام أبو الیقظان لافی ئەوەی لێدەدا، کە کورد لە عەدنانیەکانەوە بەتایبەتیش لە کرد بن عمر بن عامرەوە هاتوون[١٨٣]. هەروەها مەسعودی ئاماژە بە چەند گێڕانەوەیەکی عەدنانی سەردەمی خۆی دەکات، کە دیارترینیان ئەوەیە رەچەڵەکی کورد دەباتەوە سەر مضر بن نزار یان ربیعة بن نزار.[١٨٤]بەڵام ئەوەی لەناو خەڵکدا زۆر باو بوو و لە هەموو رەچەڵەکەکانی دی بەڕاستتریان دەزانی ـ بەپێی وتەی ئەم مێژوونووسە ـ ئەوەیە، کە کورد نەوەی **ربیعة بن نزارن**[١٨٥].

ئەم گێڕانەوە جیاوازانەو ئەو بۆچوونانەی لێیانەوە شێوەگیردەبن، پەیوەستن بە قۆناغی یەکەمی زانینی ئیسلامیەوە، کە قۆناغی پەرەسەندن یان دامەزراندنە، مێژوونووسەکانی دوای ئەمانیش ـ وەك ئەوەی، کە راهاتبوون ـ ئەم گێڕانەوانەیان دەگواستەوە بەبێ رەچاوکردنی ئەو گۆشەنیگایەی ئەم گێڕانەوانەی لە کاتی بەرهەمهێنانیاندا شێوەگیرکردبوو، یان بێئەوەی بێن بەپێی سەردەمەکەی خۆیان، کە زانین بە کورد پەرەی سەندبوو و بۆچوونی نوێ دروست بوو بوو، ئەو گۆشەنیگایە بگۆڕن.

---

[١٨١] إبن درید: جمهرة، ج٢، ص ٢٥٥. الجوالیقي: م.س، ص ٣٣٢. إبن خلکان: م.س، ج٥، ص ٣٥٧-٣٥٨. إبن منظور: لسان العرب: مج ٣، ص ٢٣٩. المقریزي: السلوك، ج١، ص ١٠١.

[١٨٢] إبن خلدون: تأریخ إبن خلدون، ج٥، ص ٣٢٦. المقریزي: م.ن.ص. هەروەها: المواعظ والأعتبار، ج٢، ص ٢٣٢.

[١٨٣] إبن درید: جمهرة، ج٢، ص ٢٥٥. الجوالیقي: م.ن.ص. الأنصاري: م.س، ٢٥٥. النویري: م.س، السفر الثاني، ص ٢٩٠.

[١٨٤] عمرو بن عامر بن ربیعة بن صعصعةیە ـ بەپێی رەچەڵەکناسەکان ـ رەچەڵەکەکەی دەگەڕێتەوە سەر عەدنانی باپیرەگەورەی عەدنانیەکان. إبن حزم: م.ن، ص٢٦٩. یاقوت الحموي: المقتضب من کتاب جمهرة النسب، تحقیق: ناجي حسن، بیروت ١٩٨٧، ص ١٣٨، ١٥١.

[١٨٥] ئەمانە دوو بران، رەچەڵەکیان دەچێتەوەسەر عەدنان. البلاذري: أنساب الأشراف، ج١، ص٢٠، ٢٨. إبن حزم: م،ن، ص ١٠

لەلایەکی ترەوە، هەریەك لەم گێڕانەوانەو ئەو چوارچێوە کۆمەڵایەتییەی، کە بیرکردنەوەو گۆشەنیگای ئەم مێژوونووسانە سنووربەنددەکات، شوێنێکیان دەدا بەکورد، کە شوێنی راستەقینەی خۆی نەبوو، بەڵکو شوێنێك بوو مێژوونووس دەیویست و بۆ لێدانی ئەوانی دی یان بۆ دروستکردنی بۆچوونێك لەبارەی کوردەوە پێویستی پێی بوو، یاخود بۆ بە عەقڵانیکردنی گێڕانەوە مێژووییەکانی، کە هەردوو حاڵەتەکەی تر لەخۆ دەگرێت.

مەبەستگەرایی گێڕانەوەکان و دیالێکتیکی ئێمە و ئەویتر

ئێمە لەوە گەیشتین، کە لەنێوان لایەنە ناکۆکەکاندا جیاوازی هزری لەبارەی ریشەی کوردەوە هەبوو، هەر لایەك هەوڵی دەدا لە بەرهەمهێنانی زانینی مێژوویی تایبەت بەخۆیدا ئەم جیاوازیە هزریەو لەناویدا بۆچوونی خۆی لەبارەی ریشەی کوردەوە بەرجەستە بکات. لەم بارەدا ئەو گێڕانەوانە قۆستنەوەی کوردن بۆ بەرژەوەندی ئێمەی رکابەر لە بەرامبەر ئەویتر ی نزیکدا، واتە ئەو ئێمەیەی، کە مێژوو تۆماردەکات، رەچەڵەك دروستدەکات و دەیەوێت کورد بناسێنێت، بەڵام نەك تەنها لەپێناو زانینێکی پوختدا، واتە نەك لەپێناو کورددا وەك بابەتێك بۆ زانین، هەرچەندە ناتوانین لەم هەوڵانەدا نکوڵی لەم رەهەندە زانینە ـ با ئەفسانەیش بێت ـ بکەین، بەڵام ئەم دەیویست بەمە لەبەرامبەر ئەوی تردا، کە لەگەڵیدا لە ململانێی راستەوخۆدابوو ململانێی فارسی ـ عەرەبی، ململانێی قەحتانی ـ عەدنانی لەسەر پێی خۆی رابووەستێت. لە زۆربەی ئەو گێڕانەوانەدا، کە پەیوەستن بە ریشەی کوردەوە دوالیزمێکی دیار هەیە، کە بریتیە لە دوالیزمی کوردی پابەند و کوردی ناپابەند پێمانەوە. ئەوەی تەحەکوم بەم دوالیزمە دەکات بریتیە لە پەیوەندی نێوان ئێمەی بگۆ، کە بەپێی رۆشنبیریی و ئینتیماکانمان مێژوو دەنووسینەوەو ئەویتر، کە لە رۆشنبیریی و ئینتیمادا لێمان جیایەو بەپێی پێدراوەکانی خۆمان لێیتێدەگەین[١٨٦]. بەڵام لەبەرئەوەی

---

[١٨٦] چەمکی ئێمە و ئەویتر دوو چەمکن، کە لەمرۆدا پانتاییەکی فراوانی هزری فەلسەفی و زانستە مرۆڤایەتیەکان پێك دەهێنن و گوزارشت لەو پەیوەندیانە دەکەن، کە لە نێوان کۆمەڵە مرۆییە جیاوازەکاندا هەن. ئێمە، کە ـ زۆربەی جار ـ دەچینەوە سەر رەگەزێکی دیار عرق متمیزو ◄◄

کایـەی ئیـسلامی بـەوە جیادەکرێتـەوە ـ، کـە لەیەککاتـدا ـ هـەم یـەکێتی و هـەم جیاوازیشی تیایە، بۆیە ئاساییە لە کەناڵێکی رۆشنبیری زیاتر هەبێت، کە نوێنەرایەتی زیاتر لـە ئێمەیـەك بکـات و هەریەکـەیان کـار لەسـەر دروسـتکردنی ئـەویترێك بکـات بۆخۆی. ئەوەی لە چارەسەرکردنی ریشەی کورد لەم بووارەدا هەستمان پێکرد، ئەوەیـە، کە هەرلایەك هەوڵدەدات ئەوە دەربخات، کە کورد لە یەککاتدا هـەم سـەربەئەوەو هـەم لێشی جیاوازە، کورد بەشێکن لە ئێمەی فارس یان عـەرەب، قـەحتانی یـان عـەدنانی، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە، کە ئـەوان بـەتـەواوی وەك ئێمەن و لە هەموو روویەکـەوە لە ئێمە دەچن، بۆیە سەرەڕای ئەوەی کـورد بەشـێکن لـە ئێمـەی دروسـتکەری مێـژوو، بەڵام پەیوەندیان بـە ئێمـەوە تـەنها لـە رابـردوودا بـووە، ئـەوان بەشـە دەرکـراو یـاخود راکردووەکەی ئێمەن بۆ چیاکـان و لەوێ سروشـتیان گـۆڕاوەو بوونـە کێـوی و لـە شـارو ئاوەدانی نزیك نابنەوە[١٨٧]. واتە ئەوان لایەنێکن لە لایەنە گۆڕاو و کێوییبووەکانی ئێمە، ئەوان ئەویتری ناوەکی (الاخر الداخلی)ی ئێمەن بەبێ ئەوەی ئەمە مانای دەستهەڵگرتن بێت لە ئینتیمای کورد بۆ ئێمـە، چـونکە لـە ئێـستادا ئـەویتری دیکـەشمان هەیـە، کـە لەسەر ئینتیمای کورد رکابەریمان دەکەن. لەبەرئەمە کورد ئەو ئەویترەمانە، کـە بـەپێی دەرککردن و چوارچێوەی تایبەتی تێگەیشتنمان وێنەمان کێشاوە. بـەکورتی هەرلایـەك دەیەوێت بەو حیکایەتەی، کە دروستی دەکات پـێ لەسـەر ئـەوە دابگرێـت، کـە کـورد ئەویتری ئەوانی هزر جیاوازو رکابەری کۆمەڵایـەتی و رامیـاری و ئیـداری ئێمـە نییـە، بـەڵکو ئـەویترێکن، کـە هەرچـەند لـە ئێـستادا لێمـان جیـاوازن، بـەڵام لـە رابـردوودا سەربەئێمە بوون.

پاشخانێکی رۆشنبیری تایبەتمان هەیە، بە ئاگاییەوە لەگەڵ ئەویتری جیاواز لێمان لەڕووی رۆشنبیریی و رەگەزییەوە مامەڵەدەکەین، ئەم مامەڵەیە زیاتر گوتراوەکانمقولاتی دەرککردن و بۆچوونەکانی ئێمە پێکیدەهێنێت، نەك حەقیقەتی ئەویتر خۆی. لەبارەی ئەم دوو چەمکەوە زۆر تۆژینەوەی گرنگ هەن، بۆنموونە بگەڕێوە بۆ: تزیفیتان تودوروف: نحن والآخرون، ت: ربى حمود، دمشق:١٩٩٨. لبیب المحرر: صورة الآخر. ص ص ٤٥ – ٤٨.

[١٨٧] إبن قتيبة: م.س، ص ٢٧٠. ابو حنيفة الدينوري: م.س، ص٥. المسعودي: مروج، مج١، ص ٤٣٥.

بەم جۆرە کردەی بە ئەویترکردنی کورد سەبارەت بەم لایەنە ناکۆکانەو دوای ئەمان سەبارەت بە مێژوونووسەکان، پرۆسەیەکی قورس و وردەو زانینی مێژوویی بە سادەترین دەربڕین و قوولترین مانا گوزارشتی لێدەکات و دەیەوێت بەمە مۆرکێکی ژیرانەو ماقوڵ بدات بەم پرۆسەیەو ئەو پەیوەندیانەی لێیەوە بەرهەمدێن، وەك ئەم زانینانە.، کە دەڵێین مۆرکێکی ژیرانەی پێدەدات، مانای ئەوە نییە لەڕووی دروستبوون و بوونیاتەوە نەفی ئەفسانەییبوونی گێڕانەوەکان دەکەین. ئەم گێڕانەوە هەڵبەستراوانەو ئەوەی لە زانینی مێژووییدا لەبارەی ئینتیمای سەراپایی کۆمەڵە مرۆییەکانەوە باسکران، بەڵگەیەکی روونن لەسەرئەوەی، کە لە کایەی ئیسلامییدا سنوورێکی دیار لەنێوان ئەفسانەو مێژوودا دانەنراوە. واتە لە تۆمارکردنی مێژووداو لێرەشدا لە تۆمارکردنی رەچەڵەکدا رەهەندێکی ئەفسانەیی بەسەر گۆشەنیگای عەقلانی و میتۆدی رەخنەییدا زاڵە، ئەم گێڕانەوانە لەگەڵ ئەوەدا ناگونجێن، کە توێژینەوە هاوچەرخەکان لەبارەی ریشەی کوردەوە دەیڵێن. لە راستیشدا مێژوونووسەکانی ئەوکاتە نەیاندە توانی ریشەی راستەقینەی میللەتەکان بزانن و پەی بە زنجیرەی هۆکارو ئەنجامەکانی دەرکەوتنی کۆمەڵە مرۆییە جیاوازەکان ببەن، ئەوان بەڵگەو هۆکاری زانستیی پێویستیان لەبەردەستدا نەبوو، بیرۆکەکان مۆرکی لێکۆڵینەوەی زانستیان وەرنەگرتبوو، کە لەسەر بناغەیەکی جێگیرو پتەو دامەزرابن و ئەزموون بکەنە هۆکارێك بۆ گەیشتن بە راستی[١٨٨].

ئەفسانەیی بوونی ئەم گێڕانەوانە لەبارەی کوردەوە لەوەدایە، کە پەیوەستە بە ریشە یاخود یەکەم سەرهەڵدانی ئەم کۆمەڵە مرۆییەوە، ئەمەش دەکەوێتە دەرەوەی مێژووەوەو لە یادەوەری مرۆڤدا ـ، کە سەرچاوەی سەرەکی مێژووی کۆنە ـ نامێنێتەوەو ناتوانێت بیپارێزێت، ئەگەرچی سوودی بۆئەو کۆمەڵەیەش هەیە. ئاشکرایە ئەفسانە لەوێوە دەستپێدەکات، کە مێژوو ناتوانێت دەسەڵاتی خۆی بەسەر رووداو و کەسەکاندا بسەپێنێت و بییانکاتە واقیعیی، ئەرکی ئەفسانە، بەتاڵکردنەوەی مێژووە لە واقیع و

---

[١٨٨] بڕوانە: محسن محمد حسين: الكُرد و بعض مصادر تأريخهم الإسلامي، مجلة كاروان ـ القافلة، بغداد: ١٩٨٤، ع ٢٤، ص ١٣٨. أحمد عثمان ابوبكر: ذكر الأكراد وأصولهم في كتابات المسلمين الأوائل، مجلة المجمع العلمي العراقي ـ الهيئة الكردية، مج ١٣ لسنة ١٩٨٥، ص ٣٦٣.

پڕکردنەوەیەتی بە سروشت[189]، کرۆکی ئەفسانە، سەرچڵیەکی هزریی مرۆڤە بە مەبەستی کەشفکردن و زانینی حەقیقەتی سەرسوڕهێن، ئەفسانە شێوازێکە لە زانین، بۆ کەشفکردن و گەیشتن بە راستیەکان بەمەبەستی لێکدانەوەی جیهان و تێگەیشتن لە دیاردەکانی و رازیبوونی مرۆڤ پێی[190]. بەڵام ئەمەش مانای داماڵینی رەهەندی مێژوویی نییە لە حیکایەت و گێڕانەوە ئەفسانەییەکان، چونکە ئەفسانە، هەرچەند هی قۆناغی پێش مێژووی واقیعییە، بەڵام گوزارشت لە بۆچوونێکی دیاریکراو دەکات سەبارەت بەو مێژووەو بیرکردنەوەیەکی دیاریکراوە سەبارەت بە ژیان و ئەو مەسەلەیەی ئەفسانەکە چارەسەری دەکات و لێیدەدوێت.

ئێمە لێرەدا نامانەوێت، کە ئەفسانەیی بوونی ئەو گێڕانەوانەو دووربوونیان لە ریشەی کوردەوە بسەلمێنین، بەڵکو دەمانەوێت لەو سیاقەدا، کە مێژوونووسەکان دروستیانکردووە مەعقولیەتی ئەم گێڕانەوانە دەربخەین. لێرەدا مەعقولیەت ئەوەیە، کە لە چوارچێوەی کات و شوێنێکی دیاریکراودا وەسفی شتەکان دەکات و هەواڵەکانیان دەگێڕێتەوە[191]. رەچەڵەکناس و مێژوونووسە کۆنەکان و. .. بڕوایان بە راستی و مێژوویی بوونی ئەو گێڕانەوانە کردبوو، کە لەبارەی ریشەی کوردەوەن، واتە باوەڕیان وابوو دەشێ لەڕووی مێژووییەوە هەبن و توانست إمکانی بوونیان هەیە، ئەگەرچی لە روانگەی ئەمڕۆوە بە ئەفسانە دادەنرێن. بە بۆچوونی ئێمە ئەم مێژوونووس و رەچەڵەکناسانە لەوێوە بڕوایان بە مەعقولیەتی ئەم گێڕانەوانە هێنابوو، کە کۆمەڵێك هەواڵی کاتەکیی بەدوای یەکداهاتوو (اخبار زمنیة متسلسلة) دەگێڕنەوەو[192] بەلایانەوە ئەمە بەڵگەبوو لەسەرئەوەی، کە ئەم بابەتە راست و بەڵگەدارە[193]. ئەگەر لە

---

[189] رولان بارت: الأسطورة اليوم، ت: حسن الغرفي، بغداد: ١٩٩٠، ص ٨٦.

[190] فراس السواح: مغامرة العقل الأولي ـ دراسة في الأسطورة، بيروت: ١٩٨١، ص ٩، ١٧. بير غريمال: الأسطورة والأنسان، ت: فاضل السعدوني، مجلة الثقافة الأجنبية، ع٢، بغداد: ١٩٩١، ص ٣٩.

[191] العظمة: الكتابة التأريخية، ص ٩.

[192] بگەڕێوە بۆ دەقی گێڕانەوەکان لای: المسعودي: مروج، ج١، ص ٤٣٥ – ٤٣٦. التنبيه والإشراف، ص ٩٥.

[193] بڕوانە: أركون: الفكر الإسلامي، ص ٣٥.

بەشە راستەقینەکەی ئەم گێڕانەوانە بکۆڵینەوە، یاخود ئەگەر هەوڵماندا لە ناو سیستەمی وێناکردنە تایبەتەکانی دروستکەری ئەم گێڕانەوانەوە رەهەندەکانی ئەو وێناکردنە کەشفبکەین، کە لەسەر ئەم گێڕانەوانە دامەزراوە، دەبینین لەوێدا راناوەستێت، کە ریشەی کورد بچەسپێنێت و لەمیانەی پشتبەستن بە بەدوای یەکداهاتنی رووداوەکاندا شەرعیەت بدات بەو ریشەیە، بەڵکو لەگەڵ ئەمەدا واقیعێکی کۆمەڵایەتی تایبەت وێنادەکات، کە واقیعی کوردو سروشتی پێکهاتنیەتی و بەمە لە شێوەگیرکردنی بۆچوونەکاندا لەبارەی نەتەوەو میللەتە جیاوازەکان بە کوردیشەوە، گوزارشت لە نەزعەی سەنتراڵیزم دەکات.

لێکچوونی ئەنجامی گێڕانەوەکان و ئەوەی بەڕوونی وێنای سروشتی کورد دەکات، ئەوە دەسەلمێنێت، کە ئێمە بۆی چووین، بەجۆرێك، کە دەتوانرێت بووترێت رایەڵێك هەیە ئەو چوارچێوە جیاوازانە بەیەکەوە دەبەستێت، کە لەبارەی ریشەی کوردەوەن ریشەی ئیسرائیلی، ریشەی فارسی، ریشەی عەرەبی وەك لەم هێڵکاریەدا دەردەکەوێت:

ریشەکان / رەوتی رووداوەکان	ریشەی ئیسرائیلی	ریشەی فارسی	ریشەی عەرەبی
رووداوی سەرەکی	جووتبوونی شەیتان لەگەڵ کەنیزەکانی سلێمان پێغەمبەر	زوحاك و ستەمکاریەکانی لەسەر زەوی	ململانێی خێڵەکی یان تێکشکانی بەنداوی مەئرەب
گێڕانەوەی رووداوەکە	دەرکردنی لەدایکبووەکان بۆ چیاکان	شاردنەوەی رزگاربووەکان لە چیاکاندا	کۆچکردنی هەندێك هۆز بۆ چیاکان
ئەنجامی رووداوەکە	بەکوردکردن دەرکەوتنی کورد	کێوویبوون و دوورکەوتنەوە لە ئاوەدانی دەرکەوتنی کورد	بەعەجەمبوون و دراوسێیەتی شارنشینەکان دەرکەوتنی کورد

هێڵکاری لەیەکچوونی گێڕانەوەکان لەبارەی ریشەی کوردو نیشتمانەکەیانەوە

له هێڵکاریەکەدا ئەوە دەردەکەوێت، کە کورد لە گێڕانەوە جیاوازەکاندا دوای ڕووداوێکی سەرەکی، پەنا دەبەن یاخوود دەردەکرێن بۆ شاخەکان و لە شارەکان دووردەکەونەوە. واتە مێژوونووسەکان لە سروشتی کوردو چیانشینیی کوردەوە پێوەرێکی سەرەکیان وەرگرتووە بۆ دانانی بۆچوونەکانیان لەبارەی ڕیشەی کوردەوە. ئەگەرچی مێژوونووسەکان لەبارەی سەرەتای دەستپێکردنی کوردەوە ڕێکنەکەوتون، بەڵام لە هەموو بارەکاندا ڕەگەزە مرۆڤێك دەردەکەوێت، کە چیانشینن و لە ئاوەدانیەوە دوورن.

مەبەستمان لە نەزعەی سەنترالیزم لە شێوەگیربوونی بۆچوونەکاندا نەمانی جیاوازییە لەنێوان لایەنە ناکۆکەکاندا، بۆیە وێناکردنی ڕیشەی کورد بەم شێوەیە دەبێتە مایەی دروستبوونی سیستمێك لە پەیوەندی، کە گێڕانەوە مێژووییەکان تێدەپەڕێنێت و ئەو پەیوەندییانە لە دەوری ئەوەدا کۆدەبنەوە، کە پێی دەوترێت پەیوەندی ناوەند بە دەوروبەرەوە، چونکە لێرەدا ناوەندێکی دەسەڵاتخوازمان هەیە بۆ ناسینی ئەوەی ئەو بە دەوروبەری خۆی دایدەنێت، کۆمەڵێك زانینی تایبەت بەرهەم دەهێنێت. لێرەدا ناوەند، لەبەرئەوەی ناوەندێکی دەسەڵاتخوازە، پێویستی بە ناسینی دەوروبەرە وەك بوارێکی زیندوو بۆ فراوانکردنی فەرمانڕەوایی و مومارەسەکردنی تواناو دەسەڵاتی خۆی. کەواتە ناسینی ڕیشەی کوردو جەختکردنەوە لە دەوروبەری بوونی کورد، پێویستیەکی دەسەڵاتەو دەیەوێت لە ڕێگەی ئەمەوە سەنترالیزمی خۆی بچەسپێنێت بە مەبەستی قۆرخکاریە ڕامیاری ـ ئابوورییە ـ زانینەکان و پەراوێزخستنی دەوروبەر ـ، کە لێرەدا کوردن ـ و سەپاندنی گۆشەنیگای سەنتەر بەسەریاندا. لێرەداو لە سەردەمی بەرهەمهێنانی گێڕانەوەکاندا، لەبەرامبەر ڕووە ڕەسمی و یاسایی و شارستانیەکەدا، کە لەڕووی ڕامیاری و ڕۆشنبیرییەوە دەستەبژێرێکی باڵادەستن، کورد بریتییە لە ڕووە کێوییەکە[194].

[194] لێرەدا سوودمان لە هەندێ بۆچوونی بیرمەند موحەمەد ئەرکون بینیووە، کە لەبارەی سەنتەرو دەوروبەر لە کایەی ئیسلامیدا دەریبڕیوە. سەنتەر بریتییە لە پێکهاتەی دەوڵەت و دەستەبژێری خوێندەوارو ڕۆشنبیریی ڕەسمی، دەوروبەریش بریتییە لە کۆمەڵگە خێڵەکیە بەشبەشەکان و ئاستێکی نزمی ڕۆشنبیری. أركون: قضايا في نقد العقل الديني ـ كيف نفهم الإسلام اليوم؟، ت: هاشم صالح، بيروت ١٩٩٨، ص ٧٨ – ٧٩.

هەڵوێستی کورد لە ڕیشەی خۆی

ئایا هەڵوێستی کورد بەرامبەر ئەم گێڕانەوانە چییە؟ کورد چۆن ئەم گێڕانەوانەیان لەبارەی ڕیشەی خۆیانەوە وەرگرتووە؟ مەسعودی، بەڕوونی وەڵامی ئەم پرسیارانە دەداتەوە، ئەو پێی وایە، کە کورد خۆیان بە جۆرێك لە جۆرەکان لە دروستکردنی ئەم گێڕانەوانەو برەوپێدانیاندا بەشدارییانکردووە. بەپێی ئەوەی مەسعودی باسیدەکات کورد ڕازیبوون لەسەر هەڵبژاردنی ڕەچەڵەکی عەرەبی بۆخۆیان[195] و ئەوەیان هەڵبژاردووە، کە بچنەوە سەر لقی عەدنانی. لەسەردەمی ئەم مێژوونووسەدا هەندێك لە خێڵەکانی کورد لافی ئەوەیان لێدەدا، کە لە ربیعة بن نزارەوە هاتوون، هەندێکی تریش دەچنەوە سەر مضر بن نزاری برای[196]، هەندێکیشیان پێیوان وایە، کە لە ربیعةو پاشان لە بکر بن وائلن،[197] یان دەچنەوە سەر ڕەچەڵەکە هەڵبەستراوەکان (الملفقة)ی تر، کە هەموویان لە عەدنانەدا کۆتاییان دێت. ئەوەی بەڵگەیە لەسەر ڕازیبوونی کورد بە ڕەچەڵەکی عەرەبی ئەوەیە هەندێکیان خۆیان دەبردەوە سەر کەسانێك، کە مەسعودی گوتەنی، نەوەیان لەدوا بەجێنەماوە[198]. لە سەردەمی دوای ئەم مێژوونووسەشدا هەندێك لە کوردەکان هەوڵی ئەوە دەدەن ڕەچەڵەکی عەرەبی ـ عەدنانیی دیکە بۆ خۆیان دابنێن، وەك خۆبردنەوە سەر بنەماڵەی ئەمەوی، کە لەو ڕۆژگارەدا لە هەندێك ناوەندی کوردیدا باوبووە[199].

ئەم هەڵوێستی خۆبردنەوە سەر عەرەب لەلایەن کوردەوە، بەپێی ئەوەی وڵاتناس (البلدانیون) و مێژوونووسەکان باسیانکردووە ـ بەلایەنی کەمەوە ـ لە ناوەڕاستی سەدەی چوارەمی کۆچی/دەیەمی زایینییەوە سەریهەڵداوە[200]، کە دەکاتە

---

[195] مروج الذهب، ج١، ص ٤٣٦.

[196] ه. س، ه. ل.

[197] التنبيه والأشراف، ص ٩٤.

[198] هـ. س، ه. ل.

[199] بۆ نموونە بڕوانە: العمري: مسالك الأبصار، ج٣، ص ١٣١. المقريزي: السلوك، ج١، ص ١٠١. المواعظ والإعتبار، ج٢، ص ٢٣٢.

[200] الأصطخري: المسالك الممالك، ليدن: ١٩٢٧، ص ١١٥. المسعودي: مروج، ج١، ص ٤٣٦. إبن حوقل: صورة الأرض، ص ٢٦٩.

سـەرەتای دەرکـەوتنی دیـاردەی پێکهێنـانی کیانـە رامیارییـەکان بـۆ کـورد لـە هەرێمەکانیاندا. لەم کاتـەدا لەلایـەن ئەوانـەوە، کـە مەسـعودی بـە شـارەزایانی کـورد ناویان دەبات، برەودان بەم ریشە دروستکراوە المنتحل دەسـتپێکرد[٢٠١]. ئەمانـە ـ لـەو کاتـەدا ـ نوێنەرایـەتی دەسـتەبژێری کوردیـان دەکـرد و بـەزمانی عـەرەبی دەدوان و چووبوونە ریزی ئـەو دەستەبژێرە روناکبیرەی کایـەی ئیـسلامییەوە، کـە گرنگیـان بـە هەموو زانینەکان دەدا، یەکێك لەو زانینانـەش ریـشەی میللـەت و نـەتـەوەکـان بـوو. بێگومان ئەم دەسـتەبژێرەی کـورد هەسـتیان بـەوە کردبوو،کـە خۆبردنەوەسـەر عـەرەب دینامیکیەتی رامیاری و سوودی کۆمەلایەتی زۆری هەیـە بۆگەیـشتن بـە پلەوپایـە لای چینە دەسترۆیشتووەکەی دەسەلاتی بالا، بۆیـە هـیچ لـەوە دوودڵ نـەبوون، کـە لـەبارەی ریشەیانەوە لە پێدراوە عەرەبیەکاندا بتوێنەوەو هەوڵی ئەوە بدەن خۆیـان بـە عـەرەبـەوە بلکێـنن. واتـە ئـەمان لـە میانـەی ئـەویتری عـەرەبی و پێدراوەکانیـەوە هەسـتیان بـە ماهیەتی خۆیان دەکرد.

لەلایەکی ترەوە ئەگەر بمانەوێت لە هۆکارەکانی کاریگەری و کـارلێککردن، یـان لەو هۆیانە بکۆڵینەوە، کە پاڵیـان بـە کـوردەوە نـاوە لـەناو رەچـەڵەکەکاندا رەچـەڵەکی عەرەبی ـ عەدنانی پەسەند بکەن، ئەوا سەرچاوە مێژووییەکان بۆ دۆزینەوەی حەقیقەتی ئەو پاڵنەرانەی وایانکردووە کورد ئەم رەچەڵەك یان ئەو رەچـەڵەك وەربگـرن، کۆمـەڵێك زانیاریی باشمان پێدەبەخشن. وادیـارە هەڵبـژاردنی رەچـەڵەك لای کـورد بـە کاریگـەری خێڵە عەرەبیە عەدنانیەکان بووە، کە هاتوونەتە کوردستان، بە تایبەتی ناوچەی جزیرەو شـارەزوورو تیایـدا نیـشتەجێبوون[٢٠٢]. کـوردیش لـە رێگـەی پەیوەنـدی خزمایەتیـەوە پێوەیان بەستران و ئەمەش رێگـەی پێـدەدان رەچـەڵەکی خۆیـان بەرنـەوە سـەر ئـەوان و بچنە ناویان و لە سەرمایە رەمزیەکەیاندا بەشداربن.

---

[٢٠١] التنبيه والإشراف، ص ٩٤.

[٢٠٢] الأزدي: تأريخ الموصل، ص٣١٣، ٣١٥، ٣٣٢-٣٣٣. الهمداني: صفة جزيرة العرب، تحقيق: محمد بن علي الأكوع، صنعاء: ١٩٨٣ ص٢٧٥-٢٧٦. إبن حوقل: صورة الأرض، ص١٩٥. بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: محمود ياسين التكريتي: الدور السياسي للقبائل العربية في بلاد الشام والجزيرة الفراتية، بحث منشور في مجلة آداب الرافدين، الموصل: ١٩٧٦، ع٧، ص١٦٧-١٦٩.

بەنو شەیبان (بنوشیبان)[٢٠٣] لەو خێڵە عەرەبیە عەدنانیانەن، کە هاوسێیەتی کوردیان کردووەو پەیوەندی جۆراوجۆریان لەگەڵدا بەستوون، ئەم خێڵە هاتوونەتە شارەزوورو هەندێك ناوچەی جزیرەی فورات و تیایاندا نیشتەجێبوون و تا ناوچەی خوراسان تەنها کورد لەگەڵیاندا ژیاوە[٢٠٤]، کۆمەڵێك پەیوەندی رامیاری و ئابووری و خزمایەتی کۆمەڵایەتی هەردوولای پێکەوە دەبەست[٢٠٥]. جگە لەمە کورد لەگەڵ ئەمەویە عەدنانیەکاندا پەیوەندییان هەبووە، لە دووتوێی سەرچاوەکاندا ئەو ئاماژەیە دەبینین، کە کورد مەیلی بۆ هەندێك لە خەلیفەکانی بەنی ئومەییە (بني أميَة) هەبووە[٢٠٦]، هەروەها دایکی مەروانی کوڕی موحومەد ١٢٧-٢٣٢ك/٧٤٤-٧٤٩ز ی دواخەلیفەی بەنی ئومەییە لە وڵاتی شام، کورد بووە[٢٠٧]، کە ئەمەش مایەی گاڵتەپێکردنی عەرەب بووە[٢٠٨]. بەڵام ئێمە ئەوە بەدوور نازانین، کە ئەم خزمایەتیە رۆڵی هەبووبێت لەوەدا، کە بەشێك لە کورد خۆیان بەرنەوە سەر ئەم خێزانە. هەروەها

---

[٢٠٣] بەنو شیبان: تیرەیەکن لە تیرەکانی خێڵی بەکری کوڕی وائیل، کە لە خێڵەکانی رەبیعەی عەدنانین. لە رووداوە رامیارییەکانی پێش ئیسلام و دوای ئیسلامدا رۆڵی بەرچاویان هەبووە. إبن حزم: جمهرة، ص ٣٠٢. إبن الأثير: اللباب، ج٢، ص ص ٣٦-٣٧. بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: محمود عبدالله إبراهيم العبيدي: بنو شيبان و دورهم في التأريخ العربي الإسلامي حتى مطلع العصر الراشدي، بغداد: ١٩٨٤.

[٢٠٤] الهمداني: م.س، ص ٢٤٧. كذلك، مؤلف مجهول: العيون والحدائق في اخبار الحقائق، تحقيق: نبيلة عبدالمنعم داود، النجف الأشرف: ١٩٧٢، ج٤، ق ١، ص ١٣٩.

[٢٠٥] الطبري: م.س، ج٩ ص٣١٧. مسكويه: تجارب الأمم: ج٢، ص ٣٩٨. إبن الأثير:: الكامل، ج٨، ص ٧٠٢. مؤلف مجهول: م.ن، ج ٤، ق ٢، ص١٩٨-١٩٩.

[٢٠٦] لوهراني: منامات الوهراني ومقاماته ورسائله، تحقيق: إبراهيم شعلان و محمد نعش، القاهرة: ١٩٦٨، ص ٥٤-٥٥. الذهبي: تأريخ الإسلام و وفيات المشاهير والإعلام، حوادث ٦٥١-٦٦٦هـ، بيروت: ١٩٩٩، ص ٩٣. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم پەیوەندیە گەرمەوە بگەڕێوە بۆ: عزت: الكُرد في صدر الإسلام، ص١٢٥-١٣٠.

[٢٠٧] البلاذري: أنساب الأشراف، ج٩، ص ٢١٧. المقدسي: البدء والتأريخ، ج٢، ص ٢١٦. الطبري: م. ن، ج٧، ص ٤٤٧. إبن حبيب: م. س، ص ٣٢. الكازروني: مختصر التأريخ، تحقيق: مصطفى جواد، بغداد: ١٩٧٠، ص ١٠٥.

[٢٠٨] المقدسي: م. س، ص ٣٢.

کورد لەگەڵ بەنی حەمداندا[٢٠٩] پەیوەندییان هەبووە، کە فەرمانڕەوایی هەندێك ناوچەی کوردیان کردووەو لەگەڵ کورددا پەیوەندی رامیاری و کۆمەڵایەتی بەهێزیان بەستووە[٢١٠].

کارەکە هەرچۆنێك بێت، گەڕاندنەوەی رەچەڵەکی کورد بۆ عەرەب وا لە پەیوەندی نێوان ئەم دوو لایەنە دەکات، سەبارەت بەکورد پەیوەندی یەکگرتن و تێکەڵبوون بێت، کە بەرژەوەندییەکی کاتیی لە پشتەوەیە. ئێمە پێمانوایە کورد هەمان ئەو مەغزایەیان نەداوە بە رەچەڵەکە عەرەبییەکەیان، کە رەچەڵەك و رەچەڵەکگەری لەکایەی عەرەبیدا هەڵیدەگرت و جەختی لە جیاکاری و جیاوازی دەکردەوە، بەڵکو کورد هەوڵیاندەدا لە رێگەی وەرگرتنی ئەو رەچەڵەکانەوە جیاوازی خۆیان لەگەڵ ئەویتری فەرمانڕەواو باڵادەست لەڕووی رامیاری و ئاینی و رۆشنبیرییەوە کەم بکەنەوە. جەختکردنەوە لە ریشەی عەرەبی جۆرێکە لە هەستکردن بە ئینتیما بۆ ئەو کۆمەڵە مرۆییە تایبەتەی، کە شادەماری ئوممەت ـ دەوڵەتی ئیسلامی پێکدەهێنن. سەبارەت بەکورد ئەم رەچەڵەك دروستکردنە بە قۆناغێکی گرنگ لە قۆناغەکانی موسڵمان بوون و تەماهیکردن لە عەقیدەدا دادەنرێت. لەو کاتەدا خۆبردنەوە سەر عەرەب پێگەی کۆمەڵایەتی کەسەکەی بەرزدەکردەوە، بۆیە وەرگرتنی ریشەی عەرەبی لەلایەن بەشێك لە کوردەکانەوە دەمانخاتە بەردەم قۆناغێکی نوێ لە قۆناغەکانی دروستبوونی کورد و پێکهاتنیان و گەڕان بەدوای خوددا لەناو پێدراوەکانی ئەویتری باڵادەست و یادەوەریە مێژووییەکەیدا. واتە ئەم هەوڵدانە وەك هێنانەئارای جۆرە مێژوویی بوونێکی کەسێتی کوردیە تا بێتە ناو بارە نوێیەکەوە، بەو پێیەی کردەیەکی ئاگایانەیە بۆ

---

[٢٠٩] حەمدانیەکان: تیرەیەکن لە تیرەکانی بنی تغلب بن وائلی عەدنانی، رەچەڵەکیان دەچێتەوە سەر ربیعة بن نزار، لەنێوان ساڵانی ٢٩٣-٣٩٢ ك / ٩٠٥-١٠٠١ ز فەرمانڕەوایی موسڵ و حەڵەب و زۆر ناوچەی کوردییان لە هەرێمی جزیرە کردووە. السمعاني: الأنساب، ص١٠٧. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەیانەوە بگەڕێوە بۆ: فیصل السامر: الدولة الحمدانية في الموصل وحلب، بغداد ١٩٧١، ج١، ص ص ٣٨-٤٤.

[٢١٠] القرطبي: صلة تأريخ الطبري، تحقيق: محمد ابوالفضل إبراهيم، القاهرة: ١٩٨٢، ص ٤٤. التنوخي: الفرج بعد الشدة، تحقيق: عبوود الشالجي، بيروت: ١٩٧٨، ج٢، ص ١٧٠. مسكويه: تجارب، ج١، ص ٢٩٢-٢٩٣.

دیاریکردنی ماهیـەتیان بـەپێی ئـەویتر و زانینـە مێژووییەکـەی و پاشـان تێکەڵبوونـە لەگەڵ ئەو ئەویترەو بەشداریکردنیەتی لە ئەندێشەیدا (مخیالە).

لـەوەی باسـکرا ئـەوە هەڵـدەهێنجرێت، کـە توانـەوەی کوردەکـان لـە ریـشەی عەرەبیدا هەوڵێکە بۆ دەرچوون لە پـەراوێزو چـوونە پـاڵ ئـەو بـووارەی، کـە دەسـەڵاتی ناوەندیی خاوەن رەهەندی ئاینیی تێدایە. بۆیە دەتـوانـرێ بووتـرێـت ئەم هەوڵەی کـورد رەهەندێکی رامیاریـشی هەیـەو دەیـەوێت بەهۆیـەوە لـە جەرگـەی رووداو و دەسـەڵاتە رامیارییە جیاوازەکاندا شەرعیەت بدات بە دەسەڵاتی کـوردی و بـوونی کـورد، لێـرەدا پرۆسەی رەچەڵەکگەری کردەیەکی کوردانەیە، کە دەستە خوێندەوارەکە بـە ئاگـاداری و ئاگاییەوە لەهەوڵێکدا بۆ سەلماندنی بوونیان و دەستەبەرکردنی دانانن بە شەرعیەتی ئەم بوونەدا، ئەنجامیانداوە.

گەڕان بە دوای شەرعیەتدا، بەلای ئێمەوە وادەرناکەوێت، کارێکی کۆمەڵایـەتی بووبێـت و لـە سـنوورێکی فراوانـدا ئەنجامـدرابێت، هـەموو ئـەوەی مێژوونووسـەکان باسیدەکەن ئەوەیە، کە خۆبردنەوە سەر عەرەب بە پلـەی یەکـەم ئامـانجی دەسـتەبژێری سیاسیی کوردبووە، واتە ئامـانجی ئەوانـە بـووە، کـە نوێنەرایـەتی دەسـەڵاتی کوردیـان کـردووەو لـە پەیوەندییـەکی راستەوخۆدا بـوون لەگـەڵ ئـەویتری رکابـەر، کـە خـاوەنی رەچـەڵەکی خۆیـەتی. لـە هـەر قۆناغێـك لـە قۆناغـەکانی بـوونی کـورد لـە مێـژووی ئیسلامییدا، کۆمەڵێك بەڵگـە هـەن ئەمـە دەسـەلمێنن، کـە ئێمـە بـۆی چـووین، بۆیـە دەبینین ئەو کوردانەی خزمایەتیان لەگـەڵ عەرەبـدا هـەبووەو چـوونەتەوە سـەرئەوان لـە دەسەڵاتدا بوون، یـان لـە دەسـەڵاتە کوردییـە جۆراوجۆرەکانـدا لـەکاردا بـوون. ئەوەتـە حـسەینی کـوڕی داودی فـەنکی[٢١١](حـسین بـن داود الفنکـی) کـە شـاعیرێکی کـوردەو لەسەردەمی میر بادی کوڕی دۆستەکی دامەزرێنەری میرنـشینی دۆسـتەکی ـ مـەروانی کوردیـدا ٣٧٣؟-٤٨٩ ك / ٩٨٣؟-١٠٩٦ ز ژیـاوەو بەشـیعر پیایـدا هەڵـداوە ـ دوای

[٢١١] حسەینی کوڕی داودی فەنکی: لە شاعیرە کلاسیکیەکانی کوردە، لەسەردەمی میر بادی کوردیدا ژیاوەو بە یەکێك لە شاعیرەکانی ئەو دەژمێررێت. دەچێتەوە سەر خێڵی بەشنەوی البشنویە کوردی، کە لە جزیرەی فورات بووە. باس لەوە دەکرێت، کە ئەم شاعیرە زۆر دانراوی هەیە، بەڵام تەنها بەشێك لە شیعرەکانی ماونەتەوە. إبن الأثیر: الکامل، ج ٧، ص١٤٢-١٤٣. عبدالرقیب یوسف: الدولة الدوستکیة في کردستان الوسطی، أربیل: ٢٠٠١ ج٢، ص

پیاهەڵدانی باد و یەکێك لەشەڕەکانی ـ شانازی بەوەوە دەکات، کە ڕەچەڵەکی کورد دەچێتەوە سەر عەرەب و دەڵێت:

مفاخر الكرد في جدودي و نخوة العرب في انتسابي

نحن الذؤابة من كرد بن صعصعة من نسل قيس لنا في المجد طول[212]

واتە: شانازیەکانی کورد لە باپیرانمایەو جوامێری عەرەب لە ڕەچەڵەکما. ئێمە هەڵبژاردەیەکین لە کوردی کوڕی صەعصەعەی نەوەی قەیس و لە شکۆمەندیدا دەستێکی بالاًمان هەیە.

دەشوترێت بەنی مەروان، کە لەدوای بادی خاڵیان فەرمانڕەوایی ئەم میرنشینەیان کردووە، ڕەچەڵەکی خۆیان دەبردەوە سەر عەرەب[213]. هەروەها قەترانی تەبرێزی (قطران التبريزي)[214] کە شاعیرێکی ترە، بە یەکێك لە میرەکانی میرنشینی ڕەوادی کوردیدا ٣٣٧؟ -٤٦٣ ك / ١٠٤٨؟-١٠٧١ ز هەڵدەدات، ئەویش میر مەملانی کوڕی وهسوزان (مملان بن وهسوذان)ەو دەڵێت:

حبش أز عجم وقدوء شاهان عجم نسبش أز عرب و قيبلە ميزان عرب[215]

واتە: خۆشەویستیەکەی لە عەجەمەوەیەو پێشەوای پاشایانی عەجەمە. لە ڕەچەڵەکی عەرەبەو رووگەی دادپەروەری عەرەبە.

---

[212] عمادالدين الأصبهاني: خريدة القصر، ج٢، ص ٥٤١.

[213] المقريزي: السلوك، ج١، ص ١٠١.

[214] قەترانی تەبرێزی: ٤٢٥-٤٦٥ ك/١٠٣٤-١٠٧٢ ز ناوی شرف الزمان ابو منصور قطران التبريزييە، بەوە ناسراوە، کە شیعری بەسەر میرە کوردەکانی هەردوو میرنشینی شەدادی و ڕەوادی دا وتووە. چەندین کتێب و دیوانێکی شیعری چاپکراوی هەیە. صفا: تأريخ ادبيات در إيران، تهران: ١٣٧٠ ه. ش، ج٢، ص٤٢١-٤٣٠.

[215] أحمد كسروي: شهرياران طمنام، تهران: ١٣٧٠ هـ. ش، ص١٨١. حوسێن حوزنی موکریانی: کوردستانی موکریان یان ئاتروپاتین، ڕەواندز: ١٩٣٨، ل ٢٥٤.

هەندێك لە میرو کەسایەتیە هەکاریەکانی[٢١٦]کورد لافی ئەوەیان لێدەدا، کە لە رەچەڵەکی عەرەبن، هەندێکیان دەبرێنەوە سەر ئەمەویەکان بەتایبەتی عەتەبەی کوڕی سوفیانی کوری حەربی کوڕی ئومەییەو[٢١٧] بۆ سەلماندنی راستیی ئەم رەچەڵەکە هەوڵیانداوە بەڵگەی مێژوویی بدۆزنەوە، یاخود هەوڵیانداوە مۆرکێکی ماقوڵ بەم رەچەڵەکە هەڵبەستراوە بدەن، بۆیە دەوترێت هەندێك لە ئەمەویەکان پەنایان بردە بەر شاخەکان "کاتێك زۆریان بۆهات، بۆ خۆپاراستن لە دوژمنەکانیان و دەربازبوون لە دەستدرێژیەکانیان تێکەڵی خەڵك بوون و چوونە ناو کوردەکانەوەو لەکاتی بەکارهێنانی هێزدا سوودیان لە هاریکاریان وەرگرت و رزگاریان بوو"[٢١٨]. تەنانەت هەندێك لە هەکاریەکان لافی رەچەڵەکێکیان لێدەدا، کە زۆر ئاینی بوو و دەیانوت لە نەوەی عەلی کوڕی ئەبی تالیبن[٢١٩].

نەزعەی بردنەوەی رەچەڵەکی کورد بۆسەر عەرەب، لەو قۆناغە مێژووییەدا زیاتر بووژایەوەو گفتوگۆ لەبارەیەوە گەیشتە لوتکە، کە کورد بەرزترین پلەی دەسەڵاتی گرتەدەست و بەوەی لە دەستە تێکۆشەر (مجاهد)و بەرگریکەرەکەی خاکی ئیسلام بوون، لە روانگەی خەڵکە گشتی و تایبەتیەکەشدا بوونە دەسەڵاتداری باڵا، مەبەستیشمان لەو قۆناغە سەردەمی ئەیوبیە کوردەکان یاخود سەردەمی دەسەڵاتداریەتیی کوردە، کە سەلاحەدینی ئەیوبی **٥٣٢-٥٨٩** ك/ **١١٣٧-١١٩٣** ز دیارترین روخساری ئەم دەسەڵاتە بوو.

---

[٢١٦] هەکاری: خێڵێکی کوردی بەناوبانگن، بەناوی ناوچەکەیانەوە ناسراون، کە هەکارییەو لە چەند شارو ناحیەو گوندێك پێکهاتووەو دەکەوێتە جەزیرەی ئیبن عومەر لە سەرووی موسڵەوە. السمعاني: م. س، ج ٥، ص ٥٩٠. یاقوت: معجم البلدان، ج٥، ص ٤٠٨. هەکاریەکان لە مێژووی رامیاری و شارستانی کورددا لە سەردەمی ئیسلامی کلاسیکیدا رۆڵێکی بەرچاویان هەبووە. بۆ زانیاری لەبارەی ئەو رۆڵەیانەوە بڕوانە: نبز مجید أمین: المشطوب الهكاري ـ دراسة عن دور الهكاريين في الحروب الصليبية، السليمانية: ٢٠٠٢.

[٢١٧] الذهبي: م. س، حوادث ٦٥١-٦٦٥ ه، ص٣٥١-٣٥٢. العمري: التعريف بالمصطلح الشريف، ص ٥٨. المقريزي: السلوك، ج١، ص ١٠١. المواعظ، ج٢، ص ٢٣٣.

[٢١٨] العمري: مسالك الأبصار، ج٣، ص ١٣١.

[٢١٩] إبن خلكان: م. س، ج٣، ص ٤٩٧.

هەرچەندە مێژوونووسەکان[٢٢٠] لەوەدا هاوڕان، کە ئەیوبیەکان لە ریشەدا کوردن[٢٢١]، بەڵام لەم قۆناغەدا رەچەڵەکی کورد لای مێژوونووسەکان و تەنانەت لای خودی ئەیوبیەکانیش بووە جێی پرسیار، چونکە ئەم دەسەڵاتە تازەیە – بەپێی گۆشەنیگای گشتی ـ لەپاڵ ئەو شەرعیەتە ئاینیەی دەسەڵاتەکەیاندا، کە بووبووە مایەی مانەوەی باڵادەستیی رامیاری و ئیدارییان، پێویستیان بە شەرعیەتی رەچەڵەکیش بوو، هەربۆیە چەند ئەندامێکی بنەماڵەی ئەیوبیەکان هەستیان بە گرنگیی رەچەڵەکی عەرەبی کردبوو. ئەمەش لە قسەی یەکێك لە ئەندامەکانی ئەم بنەماڵەیەدا دەردەکەوێت، کە لە گەرمەی هەوڵەکاندا بۆ کردنیان بە عەرەب، پێیوابووە: ئەگەر سەلاحەدین قورەیشی بووایە خەلافەتی دەگرتە دەست، چونکە "جگە لە رەچەڵەك هەموو مەرجەکانی دیکەی خەلیفایەتی تێدابوو"[٢٢٢]، لەگەڵ ئەمەشدا هەندێك نەوەی ئەم بنەماڵە کوردە لافی رەچەڵەکی عەرەبییان لێدەداو نکولیان لەوە دەکرد، کە رەچەڵەکیان کوردبێت، پاساویشیان ئەوەبوو، کە دەیانگوت: " ئێمە عەرەبین، ئەوەندە هەیە لاماندا وەتە لای کوردو ژنمان لێهێناون".[٢٢٣]مێژوونووسەکانیش لەلایەن خۆیانەوە، بەتایبەتی ئەوانەیان، کە هاوچاخی ئەیوبیەکان بوون، لە نووسینەکانیاندا کاریان لەسەرئەوە دەکرد، کە بیسەلمێنن رەچەڵەکی ئەیوبیەکان عەرەبە[٢٢٤]. هەم ئەیوبیەکان و

---

[٢٢٠] اليونيني: ذيل مرآة الزمان، حيدرآباد/ الدكن: ١٩٥٤ مج١، ص ٣٨. اليافعي: مرآة الجنان وعبرة اليقضان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان، وضع حواشيه: خليل منصور، بيروت: ١٩٩٧ ج ٣، ص ٣٣٣.

[٢٢١] إبن الأثير: الكامل، ج ٤، ص ٣٤١. إبن خلكان: م. س، ج ٧، ص ١٣٩. ابو شامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية، تحقيق: محمد حلمي محمد، القاهرة: ١٩٦٢، ج١، ق١، ص ٣٢٩. اليونيني: م. ن. ص. اليافعي: م. ن. ص. إبن خلدون: التعريف بإبن خلدون، ص ٣٤٧. المقريزي: المواعظ والإعتبار، ج٣، ص ٨٤. الحنبلي: شفاء القلوب في مناقب بني ايوب، تحقيق: ناظم رشيد، بغداد: ١٩٧٨، ص ٢٣.

[٢٢٢] اليونيني: م. ن، ج١، ص ٣٩.

[٢٢٣] إبن واصل: مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، تحقيق: جمال الدين الشيال، القاهرة: ١٩٥٣، ج١، ص ٣.

[٢٢٤] إبن خلكان: م. س، ج ٧، ص١٤٠-١٤١. إبن واصل: م. ن، ج١، ص ٤.

هەم کوردەکانی تریش، بەتایبەتی هەکاریەکان هانی ئەوەیان دەدا رەچەڵەکی عەرەبی ساختە دروستبکرێت.

لەم مەسەلەیەدا مێژوونووسەکان زیاتر گرنگییان بە (المعز إسماعیل بن سیف الإسلام)ی پاشای یەمەن دەدا، کە خۆی ئەیوبی بوو و لافی ئەوەی لێدەدا، کە لە بەنی ئومەییەیەو[٢٢٥] لە نەوەی خەلیفە مەروانی کوڕی موحەمەدی[٢٢٦] ئومەوییە، کە وەك پێشتر باسمان کرد دایکی کورد بووە. تەنانەت هەر بەمەوە نەوەستا، بەڵکو وازی لە گوێڕایەڵی عەباسیەکانیش هێناو خەلیفایەتی خۆی راگەیاند[٢٢٧]. لەوانەیە هەر ئەم لافلێدانەی رەچەڵەك و شپرزەییە عەقڵیەکەی، وایان لەو میرە کوردانە کردبێت، کە لە یەمەن لەگەڵی بوون لە ساڵی ٥٩٨ ك/ ١٢١١زدا بیکوژن[٢٢٨]. نەك هەرئەمە، بەڵکو زۆربەی ئەیوبییەکان بەم رەچەڵەکە رازی نەبوون و لە بەدرۆخستنەوەی ئیسماعیلدا یەکدەنگ بوون[٢٢٩]. مەلیك عادلی برای سەلاحەدین لە توندترین بەرهەڵستکارانی ئەم رەچەڵەکە بوو، بۆیە ئیسماعیلی بە راست نەدەزانی و نامەیەکی بۆ نارد، کە تیایدا لۆمەو سەرزەنشتی کردو فەرمانییپێدا بگەڕێتەوە سەر رەچەڵەکی راستەقینەی خۆی[٢٣٠].

ئەم سەرزەنشت و لۆمەکردنە، چ لەو سەردەمەو چ لە دواتردا، نەبوونە رێگر لەبەردەم ئەوەدا، کە هەندێك کورد خۆیان بە رەچەڵەکی عەرەبەوە ببەستن[٢٣١]. ئەوەتە

---

[٢٢٥] إبن خلكان: م. ن، ج ٥، ص ٥٢٤. ج٧، ص ١٤١. إبن واصل: م. ن، ص٣-٤. اليونيني: م. ن، ص٣٩. المقريزي: السلوك، ج١، ص١٤٨. الخزرجي: العقود اللؤلؤية في تأريخ الدولة الرسولية، تحقيق: محمد علي الأكوع، بيروت: ١٩٨٣ ج١، ص ٣٨

[٢٢٦] ابو شامة: م. س، ج١، ق ٢، ص ٥٣٤. إبن الساعي: الجامع المختصر في عنوان التواريخ وعيون السير، تحقيق: مصطفى جواد، بغداد: ١٩٣٤، ج ٩، ص ٩٧.

[٢٢٧] ابو شامة: م. ن، ج١، ق ٢، ص ٥٣٥. إبن خلكان: م. س، ج ٥، ص ٥٢٤. إبن واصل: م. س، ج٣، ص ١٣٧. المقريزي: السلوك، ج١، ص ٢٧٢.

[٢٢٨] إسماعيل: م. س، ص٤٧.

[٢٢٩] ابو شامة: م. س، ج١، ق ٢، ص ٥٣٤-٥٣٥.

[٢٣٠] إبن واصل: م. ن، ج ١، ص ٤. ج٣، ص ١٣٧. إبن خلكان: م. ن، ج٥، ص ٥٢٥. اليونيني: م. س، ج١، ص ٣٩. المقريزي: م. ن، ج١، ص ٢٧٢. الحنبلي: م. س، ص ٢٧٢.

[٢٣١] اليونيني: م. س، ج ٢، ص ٢٢١. إبن بطوطة: رحلة إبن بطوطة، تحقيق: عبدالهادي التازي، الرباط: ١٩٩٧، ج٢، ص ١٨

ئیبن خەلدون سەرەڕای ئەوەی ریشەیەکی فارسی ـ عەجەمی بەکورد دەدات[232]، کەچی دەڵێت گێڕانەوەی رەچەڵەکی کورد بۆ عەرەب "قسەیەکی پەسەند بووە"[233]. ئەمە لە کاتێکدا دێت، کە زانین بە کورد لە کایەی ئیسلامییدا زیادیکردبوو و دیاریکردنی ریشەیان سنووردارتر کرابوو و وا پێناسەدەکران، کە چەشنێکی تایبەتمەندی ناو توخمێکی گشتین و[234] زانینی مێژوویی دوودڵ بوو لەوەدا، کە بە عەرەبیان دابنێت و[235]پێیوابوو عەجەمن و پێی لەسەر ئەوە دادەگرت، کە خزمایەتیان لەگەڵ فارسدا زیاترە وەك لە عەرەب[236] و ئەم خزمایەتیە لە هاوشێوەیی زمانەکەیاندا دەردەکەوێت، جگە لەوەی، دواتریش لێکۆڵینەوە نوێکان ئەوەیان سەلماند، کە لەڕووی رەگەزیشەوە خزمایەتییان هەیە. سەرەڕای هەموو ئەمانە، کەچی بەشێك لە کوردەکان تا ئەم سەردەمانەی دوایش دەستیان بەم رەچەڵەکە عەرەبییە هەڵبەستراوەوە گرتبوو و لە تۆمارکردنی مێژووی خۆیاندا جەختیان لەوە دەکردەوە، کە بە رەچەڵەك دەچنەوە سەر عەرەب[237].

---

[232] مرتضى الزبيدي: م. س، مج، ص ٤٨٤. وله ايضا: ترويح القلوب في ذكر ملوك بني أيوب، تحقيق: صلاحالدين المنجد، دمشق: ١٩٧١، ص ٣٧.

[233] تأريخ إبن خلدون: ج ٢، ص ٩، ١٨١.

[234] العمري: التعريف، ص ٥٨.

[235] ابوالفداء: م. س، ج١، ص٨٣. إبن الوردي: م.س، ج١، ص٧٢. إبن خلدون: تأريخ إبن خلدون، ج١، ص ١٨١.

[236] ابوالفداء: م.ن.ص. المقريزي: المواعظ والإعتبار، ج٢، ص٢٣٢.

[237] ئەوەی چاو بە لاپەڕەکانی کتێبی شەرەفنامەی شەرەفخانی بەدلیسیدا ١٠١٠ ك/ ١٦٠١ ز مردووە بخشێنێت، ئەوە دەبینێت، کە زۆربەی میرەکانی میرنشینە کوردیەکان لافی ئەوە لێدەدەن، کە ریشەیان دەچێتەوە سەر عەرەب. بڕوانە: شرفنامە، ت: محمد جميل الروژبيانى، أربيل: ٢٠٠١، ص ٢٦٩. ٣٢٧، ٣٤٣، ٤٢٩، ٤٤١، ٥١٣. .. ئەم حاڵەتە تا دوای شەرەفخانیش بەردەوام دەبێت، ئەوەتە لە سەدەی نۆزدەدا مەلا مەحمودی بایەزیدی، کە مێژوونووسێکی تری کوردە ١٨٥٧ مردووە پێ لەسەرئەوە دادەگرێت، کە هەموو کورد لە عەرەبن، بەڵام بەهۆی ئەوەی لە وڵاتی خۆیان کۆچیانکردووە زمانەکەیان گۆڕاوە. بگەڕێوە بۆ: داب ونەریتی کوردەکان، وەرگێڕانی: شوگریە رەسول، بەغداد: ١٩٨٤، ل ١٩.

گفتوگۆی هەندێك كورد لەسەر شوناس و وەرگرتن یان وەرنەگرتنی ئەو شوناسەو یاریكردنیان بە شوناسیان بەو جۆرەی باسكرا، دەلالەت لە دووبارە بنیتنانەوەی واقیعی كۆمەلایەتیان دەكات، بەتایبەتی واقیعی دەسەلاتدارەكانیان، بۆئەوەی لەگەڵ بنەمای دابەشكردن و گۆشەنیگای باوی ئەو فەزا كۆمەلایەتییەدا بگونجێت، كە ئوممەت ـ دەوڵەتی ئیسلامی دروستیكردبوو. خۆبردنەوە سەر عەرەب بەرهەمی زانینێكی پەسەندەو چەسپاندنی زانینی باوی قبوولكردن و شكۆمەندیە لەناو چوارچێوە گشتیەكەدا. سەبارەت بە كوردیش لەناوەڕۆكدا سەرمایەیەكی رەمزی كردەی دەسەلاتخوازیە، چونكە رەچەڵەك دەسەلاتێكی رەمزی نەبینراوەو[238] دەخرێتە سەر ئەو دەسەلاتە فیعلیەی، كە كەسەكە هەیەتی و بەمە لای خەڵك گەورە دەبێت و پێی رازی دەبن. ئەمەش لەبەرئەوەیە، كە رەچەڵەك هۆكاری دانپیانانی شكۆو رەوایەتیەو چ لە ئاستی ناوخۆ واتە ئاستی كوردی و چ لە ئاستی دەرەوەدا واتە كایەی ئیسلامی شەرعیەت دەدات بە دەسەلات و پارێزگاری مانەوەی دەكات. بەلام لێرەدا زۆربەی كات كاری زانینی مێژوویی لەوەدا چڕدەبێتەوە، كە مەراییكردنە، بەتایبەتی دروستكردنی ئەم رەچەڵەكە هەڵبەستراوانە مەراییكردنن بۆ دەسەلاتدارانی كوردو بەڵگە هێنانەوەیە بۆ رەچەڵەكە تازەكەیان. مەقریزی مێژوونووس ٨٤٥ ك / ١١٤١ز مردووە لە شیكردنەوەی ئەم مەسەلەیەدا جەخت لەمە دەكاتەوەو پێی وایە ئەم گێڕانەوانە لەبارەی عەرەبایەتی كوردەوە بریتین لە"وتەی زاناكان (الفقهاء) بۆ پاشاكان، بۆئەوەی پێگەیەك بۆخۆیان دەستەبەر بكەن"[239].

لە كۆتاییدا بە پێویستی دەزانین ئاماژە بەوە بكەین، كە خۆبردنەوە سەر عەرەب مانای بە عەرەبكردنی كورد و ئینتیمای تەواوەتی نەبووە بۆ عەرەب، بە بۆچوونی ئێمە كورد لەسەردەمی ئیسلامی كلاسیكیدا پێی وابووە كوردێتیەكەی تەواوكەری خۆبردنەوەیەتی بۆسەر عەرەب، ئەو لە عەرەبە، بەلام لە ئێستا ـ رابردوودا كوردبوونی خۆی بەهەند دەگرێت و بەلایەوە بایەخی خۆی هەیە. باشترین گوزارشتیش

---

[238] لێرەدا دیسان سوود لە بۆچوونەكانی بۆردیۆ وەردەگرین. بگەڕێوە بۆ ئەم سەرچاوانەی بۆردیۆ: بعبارة أُخرى ـ محاولات بإتجاه سوسیولوجیا إنعكاسیة، ت: أحمد حسان، القاهرة: ٢٠٠٢، ص٢٢٢.

[239] المواعظ والإعتبار، ج٢، ص ٢٣٢.

لەم حاڵەتە دێڕە شیعرەکەی فەنکیی شاعیرە، کە پێشتر هێنامانەوە، چونکە ئەو وادەبینێت، کە شانازیەکانی کورد لە باپیرانیدا دژ ناوەستێتەوە لەگەڵ شکۆمەندی عەرەب لە رەچەڵەکیدا[٢٤٠]. ئەمەش گوزارشتکردنە لە گۆشەنیگای کورد بۆ ریشە عەرەبیە هەڵبەستراوەکەیان و مامەڵەکردنیان لەگەڵ پێدراوەکانی ئەویتردا لەبارەی ریشەیانەوە.

لەژێر چاپدایە

- دابەشبوونی دانیشتوانی شاری هەولێر — فاتیمە قادر مستەفا
- ئیدیۆم و چەشن و پێکهاتنی لە زمانی کوردیدا — شیلان عومەر حسین

[٢٤٠] عمادالدين الأصبهاني: خريدة القصر، ج٢، ص ٥٤١.